

M F n r 1 1 2 5 7 8

Skrzynia 23: XXII. 2/9.

Książki i broszury (1792-1944). Чорноморський збірник. Книга п'ята. Ч. 27. (На правах рукопису). Одеса : Український чорноморський інститут, 1944. 80 s.

Ukr. 1944. 32x22 cm. S. 80. Pap.

9

**ЧОРНОМОРСЬКИЙ
ЗБІРНИК**

V

Український Чорноморський Інститут
Ч. 27.

ЧОРНОМОРСЬКІ ЗБІРНИК

Книга п'ята

Олеса

1944

На правах рукопису.

"Матері: ясний образ завлець на
майбутнє у вітні сєні до моря
- ось в чому криється глибкий
зміст сучасності для багатьох
націй.."

/В. Інгупець: За Українське
море. Прага 1941, сторн.
II/.

ЗАСЕЛЕННЯ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ

В СЕРЕДНІ ХІЛІ ст./1734-1775 р./ /1/

Тема середньохілі століття в історії Південної України, взагалі мало вивченої, на менше досліджена як українськими, так і російськими вченими. Між тим вона незвичайно цікава і важлива для розуміння дальшого розвитку історичного процесу Південної України, а також і тих подій, що відбувалися на території інших частин України. Хронологічні дати - 1734 р. повернення запорожців на їх колишні землі "зніч татарської" протекції" та 1775 р. зруйнування Запорізької Січі дають повне право вважати цей період в окремому ланку історії Південної України.

Першим значним істориком Південної України був А.А. Скальковський, залишивши ряд капітальних праць /2/, та кілька десятків статей з приводу різних питань з історії та економіки Південної України, які друкувалися протягом ХІХ стол. в різних часописах та збірниках України та Росії. Заслуга А.А.Скальковського перед історичною наукою дуже велика: праці його опиралися головним чином на архівні матеріали, більша частина яких тепер вже загинула, і твори Скальковського деякою мірою замінюють ці перводжерела. Автор часто цитував різні документи, або вміщав їх цілком в додатках до своїх праць. Протягом 45 років Скальковський був майже єдиним автором, неупинно працюючим над історією "Новоросії", як офіційно називали тоді Південну Україну, і вплив його позначився не лише на наукових творах ХІХ ст., а також на художній літературі.

Серед незначної кількості праць, не зв'язаних з А.А. Скальковським треба відзначити працю архієпископа Гавриїла /Розанова/ /3/ та статі, присвячені Південній Україні в "Історії Росії" С.М.Солов'єва.

З початку - 80 років ХІХ ст. збільшується інтерес до історії Південної України, року 1880 вийшла в світ книга єпископа Феодосія /Макаревича/ : "Матеріали для історико-статистического описання Скатеринославської єпархії". /4/. В цій праці вміщено багато важливих відомостей про заселення сіл та слобід Південної України. Автор цитує, а інші наводять цілком прохання мешканців різних сіл про дозвіл збудувати церкву, в яких зазначається скільки населення в селі, звідки вони прийшли, якої національності тощо. Починаючи з 1882 року О.О.Андрієвський друкує ряд статей та матеріалів з київських архівів, які характеризують запорозьку та сербську колонізацію країни, та їх взаємовідношення /5/. В той же час в "Чтениях Московського общества истории и древностей" друкувалися спогади одного з діячів сербської колонізації майора С.Пищевича. /6/. Даманою руською мовою, але жваво й оскраво, Пищевич описував самих колоністів, їх командирів /Хорвата, Шевича, Дем'яновича/, російську адміністрацію, побут країни. Додатком

по цих спогадів були записки сина С.С.Пищевича, О.Пищевича, які характеризували вже наступну долю та людей її. /7/. Наближається до цих матеріалів стаття архієпископа Арсенія "Софроній Добрашевич", яка подає цікаві відомості про склад Сербського коопусу та церковну справу в Новій Сербії /8/.

Цінні матеріали мають в собі документи, які надрукували В.В.Антонюк та І.Костомаров в "Киевской Старине", з історії Коліївщини та участі в ній населення Новоросійської губернії. /9/. Дуже цікава невелика стаття з уривком з мемуарів барона Тотта про татарський наскок на Єлисаветградську провінцію року 1769 /10/. Важливі для вивчення торгівлі Новоросійської губернії праці В.А.Уляницького /11/. Найважливіші матеріали полягають у документі з архіву кріпости св.Єлисавети, надруковані В.М.Ястребовим: ці документи освітлюють побут Нової Сербії, взаємовідношення населення її з українською людиною Слобідського полку /12/.

Велике значення мають статті, присвячені останнім рокам Запоріжжя та його боротьбі за землі: А.Д.Шиманова /13/ та А.В.Твердохлібова /14/. Треба звернути увагу також на історичні передмови до "Матеріалів для оцінки земель Херсонської губернії", які видала Херсонська губернська управа; зокрема цінні передмови до описань Єлисаветградського та Олександрійського повітів /15/.

Рoku 1889 була надрукована перша стаття з історії Запоріжжя П.І.Яворницького. З того часу по 1926 року П.І.Яворницький невинно працював в галузі історії Південної України. Він видав багато різних статей, монографій, кілька збірок документів, серед яких найбільше значення мали "Усточники для історії запорозьких козаків" /16/.

Рoku 1889 була надрукована стаття П.І.Багалія: "Колонізація Новоросійського краю", в якій автор дав спробу об'єднати в єдине ціле історію заселення Південної України та історію запорозьких козаків; ця праця мала великий успіх і була перепублікована вже українською мовою під назвою "Заселення Південної України" /17/. На початку 90-х років під редакцією П.І.Багалія було надруковано уривок з найціннішого джерела історії України ХІІІ стол. - подорож академіка Гільєнштедта, ту частину, де він описував Слобідську Україну /18/.

Потягом 90-х років вивано було кілька дуже важливих збірок документів, які торкалися Південної України: дуже цінні матеріали подавав "Сенатський архів": там надруковані протоколи засідань Сенату, в яких велику увагу приділялося заселенню Нової Сербії та Слов'яносербії, а також справам Запоріжжя /19/.

Велике значення для історії Південної України мало вивання наказів депутатам в "Комісію для составлення Нового Уложения" 1767 р. /20/, та А.Шорозького "депутат" Воєнського Запорозького в Законодательній Комісії" 1767 р. /21/. Дуже цінна стаття П.П.Міллера "Пікінерія" подавала важливі матеріали до повстання пікінерів /22/.

На початку ХХ століття почав друкувати свої статті та збірки документів В.О.Біднов: "Последний кошовий атаман Калышевский" /23/, Січковий архимандрит В.Сокальский" /24/, пізніш, вже на еміграції, він надрукував "Атакування Запорозької Січі" /25/. Цінні праці синтетичного характеру належать проф. С.О.Загоревському: "Взаємовідношення Запоріжжя и

русской правительственной власти во время Новой Сечи" /26/, та "Славянская колонизация на юге России" /27/.

За радянський період кількість праць, присвячених історії Південної України була не велика. М.С.Слабченко надрукував дуже цікаві праці з історії Запоріжжя в "виданнях Української Академії Наук, в яких, користуючись "Запорозьким Архівом" зробив спробу по новому освітлити питання соціального устрою Січі /28/. Питання революційних рухів на Запоріжжі були присвячені статті В.О.Грекова /29/ та О.О.Рябініна - Складєвського /30/.

Історії Нової Сербії була присвячена стаття М.М.Ткаченка: "Утворення Нової Сербії на запорозьких землях" /31/, та повстанню пікінерів - збірник матеріалів К.Г.Гуслистого: "До історії класової боротьби в Степовій Україні" /32/.

Звичайно, тут не показався повного реєстру праць присвячених історії заселення Південної України в середині ХІІІ стол., тут згадано лише найбільш поважні праці. До цього можна додати, що здебільшого присвячені вони зовнішній історії країни, і мало уваги приділяють як самому залюдненню, так і побуту населення Південної України.

Розки запорізький кіш перебував "під татарською протекцією" в "запорізьких вольностях" все залишалося майже безперемінно. За підрахунком О.О.Русова в степах залишалося чимало людності - в самій північній частині правобережного Запоріжжя в 30-х роках ХІІІ століття було коло 40 поселень.

Використовуючи відсутність хазяїнів степу поволі козаци та посполиті Миргородського та Полтавського полків почали просуватися на правий беріг Дніпра: влітку переїздили вони, щоб випасати тут худобу, косити сіно, потім почали залишатися й на землі, засновувати хутори, села. Так в 20-х та 30-х роках ХІІІ століття з'являються села та містечки вже на південь від річки Тясміна. Людність цих поселень починає швидко зростати на початку 30-х років, коли в Правобережній Україні закінчується термін "слобід", на які пани закликали селян, які повтікали або були вивелені після Прутського миру, що перетворив Правобережну Україну не пустку. Здебільшого термін пільг давали пани на 15, 20, 30 років, таким чином перші пільгові роки закінчувалися для деяких слобід на початку 30-х років, і селяни мусіли вже відбувати наншину: знов почалися втечі селян за Дніпро, головним чином на запорізькі степи.

Рoku 1734 запоріжці повернулися на свої "вольності" і знайшли там чимало нових поселенців. Спочатку вони не звертали на це уваги: землі було досить для всіх, інтенсивного господарства запоріжці не мали й до переселенців-втікачів завжди ставилися добре: єдина умова, яку ставили вони їм - було визнання зверхності запорізького коша. На цьому ґрунті виникли перші непорозуміння між запоріжцями та новими поселенцями, бо територію, залюднену виходцями з Миргородського та Полтавського полків полковники вважали вже за територію цих полків, всупереч тлумаченню коша, який вважав, що навпаки - підданні тих полків оселюлися на його землях і тим приносили підданство коша. Становище стало ще більш напруженим після Білгородського миру та "Інструмента" 1740 року, який вніс доповнення до трактату 1739 року: тепер вся територія запорізьких козаків визнавалася належною російській імперії.

Після 1740 року царський уряд починає вже сам звертати увагу на заселення північної частини запорозьких вольностей, так званих "Затнепрських" місць. З метою захистити ці землі від татарських наскоків, а разом з тим і від запорожців, про що офіційно не згадується, на правому березі Дніпра починають будувати форпости, ретраншементи, ставити гарнізони. Вони вирастають на південь від р.Тясміна, по річкам Синюсі, Бугу. Під захистом форпостів засновуються слободи. Заснування слобід звичайно поручається "осадчим", які скликають людиність головним чином виходців з Правобережної України, а "під рукою" не відмовляють і втікачам з Лівобережної України, де збільшуються внаслідок посполитих створився лінія укріплень та форпостів. В самому серці Запоріжжя, біля самої столиці коша, засновується Новосіченський ретраншемент, де постійно перебував комендант з гарнізоном. Такий само процес відбувається на лівобережній частині Запоріжжя. Ще року 1731 там почали будувати велетенську "Українську лінію", яка простягалася на кількасот кілометрів, від устя Самари до Сіверського Донця. Десятки фортець були зв'язані величезним валом з глибоким ровом: Біля лінії вселяють ланцмилицькі полки та засновують поселення оточуваних Лівобережної України від нападів кримських татар. Далі на південь висувуються фортечки та укріплення, в міру того, як просувається населення в Запорізькі степи. Відбуваються Старосамарська копість.

В той же час Миргородський та Полтавський полки починають домагатися перед царським урядом про закріплення за ними території, на якій оселилися їх козаки та посполиті. В наслідок цих клопотань містечка Крилов, с.Цибулев, Антроєвка були приписані до Миргородського полку, Мишуринір, Усть Самара, Пенастецький ретраншемент - до Полтавського.

Таке становище починає хвилювати запорожців. Вони звертаються до царського уряду з проханнями повернути їм захоплені землі, покликаються на грамоти Стефана Ватерія, на універсал Богдана Хмельницького. Не чекаючи рішення царського уряду, запорожці переманюють поселенців нових слобід до себе, та захоплюють землі, які вважали за свої. В той же час, як запорожці скаржились на захоплення їх земель, полковники скаржались на запорожців за те, що вони переманюють поселенців нових слобід, за те, що по них тікають посполиті та козаки з Лівобережної України. Такі взаємовідношення утворюються між запорожцями та новими сусідами в середині XVIII століття, і чим далі тим атмосфера обопільного недовіря та ворожості зміцнюється і набуває все більшої напруженості.

Щоб ясніше уявити собі всі умови цієї боротьби, треба мати на увазі, що запорожці, повертаючись до своїх "старих місць" з під татарської "протекції" були певні, що царський уряд повертає їм усі їх вольності так, як вони володіли їми до 1709 року. Підстави для цього надали з одного боку невідома грамота царши Анни, запорожцям року 1734, а ще більше переговори з київським генерал-губернатором фон Зейсбахом, який від імені царського уряду запевняв запорожців, що вони як і раніш будуть повним господарями на своїх вольностях. Події найближчих часів показали запорожцям, що не можна було повірять цим обіцянкам.

Року 1750 до російського уряду звернулася група сербсь-

ких офіцерів, з полковником Хорватом на чолі, з пропозицією переселитися до Росії й заснувати тут поселені полки. Сербби ці переселилися до Австро-Угорщини й спочатку дуже добре влаштувалися там. Вони організували "гранічарські" полки, уряд дав їм багато землі, різні привілеї. Проте через деякий час становище їх погіршало, переїхали їх на гірші землі, обмежили привілеї, і переформували на звичайні регулярні полки. Пропозиція Хорвата була добре зустроїна царським урядом, відношення якого на той час вже поспувався з запорожцями і який мріяв як небудь встановити зв'язок між запорізькими вольностями та російськими землями. Сербам було відведено територію для поселення в північній частині запорізьких володінь, між Дніпром та р.Синюсю, на південь від р.Тясміна. Ці землі було названо "Новою Сербією". Хорват отримав ранг генерала й командовання над "сербським" корпусом. Згідно його обіцянку, він мав поселити тут два полки, кавалерійський гусарський та піхотний пантурбський, людиність цих полків мала вести військову службу в полках і в той же час вести господарство на відведених ділянках. Хорватові та його полкам дано було великі привілеї, право вільної торгівлі, великі гроші на устаткування тощо.

Незабаром, року 1752 звернулися до російського уряду полковники Шевич та Дєпрєєв з пропозиціями, аналогічними Хорватовим. Вони були теж прийняті, їм було відведено землі на правобережній частині запорізьких вольностей, між Дуганню та Бахмутом вони дістали назву Слов'яносербії. Там Шевич і Дєпрєєв заснували полки, в яких кожен з них був незалежним один від одного командиром. Так почалася слов'янська колонізація запорізьких степів.

В Новій Сербії та Слов'яносербії було організовано своєрідне управління: в обох країнах було призначено головних командирів, в особі російських генералів, але головним чином управління було повірено сербським командирам, Хорвату, Шевичу та Дєпрєєвичу. Зовнінє начальство було в той же час і цивільним начальством над всією людинністю, яка мешкала там і влада їх, зокрема Хорвата була дуже велика. Всі офіцери получали крім платні, так звані рангові землі, розмір яких відповідав рангу офіцера. Солдати отержували по 30-45 десятин, офіцери від 75 до 225 десятин. Ці землі не були власністю офіцера, він не мав права продати чи заставити землю, і тільки якщо він заселив її власними коштами, земля переходила в його власність.

Головним завданням командирів та офіцерів сербських полків було залюпити землю відповідним числом поселенців. Хорват дав обіцянку привести для кожного полку по тисячі чоловік, не рахуючи членів родини. Для визнання людей з закордонну вираджалися спеціальні люди, яким надали великі кошти на дорогу, на оплату переселенців. Царський уряд поставився до справи дуже толерантно: він не рикався національністю людей, і ставив єдину вимогу - щоб переселенці належали до православної церкви. Проте - сусідні держави заявляли протести проти виводу їх підданих: протестувала Австрія, звідля Туреччина, тому що почали переходити молдаване та валахи, а також болгар. Справа заселення була дуже складна. Агенти Хорвата, Шевича та Дєпрєєвича перехоплювали людей один у одного, набирали без розбору всіх, хто тільки згоджувався їхати. Один з таких агентів, Пищевич, писав в своїх спогадах, що серед переселенців був різний набір, навіть лісові

розбишяки, були попи, які зріклися сану, були волоцюги. Вони не вміли та й не хотіли працювати, не могли служити й в війську. Між тим виклик їх коштував російському уряду дуже дорого, бо кожному павали субсидію, платню, землю, а офіцери за вивід людей власним коштом одержували ранги. Утворилася в Новій Сербії та Слов'яносербії оригінальна система: кожен ротний командир мав "власну" роту, яку він набирив сам, власним коштом, і таким чином взаємовідношення між офіцером та його підвладними носили похвальний характер. Всі заходи командирів були марні, бо кінця існування сербських полків вони не мали комплекту. Не високо стояли ці полки в військовому відношенні: весь час сербські роти охороняли російські та українські залоги. Фортифікації святої Єлисавети буливані козаки гетьманських полків, в Слов'яносербії всю охорону поселень несли слобідські козаки.

Вся українська людина, яка почала заселяти територію, відведену під сербські колонії, була трактована царським урядом як "безуказне" населення, яке самовільно оселилося тут. Відносячи сербам землю, царський уряд ставився до неї, як до порожньої землі. Всім українцям, які оселилися тут, було наказано "повернутися на свої місця", навіть тим, що перейшли до Південної України з Правобережної: вони мусіли повернутися на ті місця, де жили до переходу на Правобережжя. Незабаром після цього наказу було видано нове розпорядження: українське населення мусіло тимчасово залишитися тут з тим, щоб постачати новим колоністам все потрібне для їх життя. За тим було видано нове розпорядження: всі ремісники, ковалі, тесляри тощо повинні були залишитися в Новій Сербії, щоб обслуговувати сербів. Далі сербським офіцерам дозволено було селити на відведених їм землях українців замість "ленщиків". Таким чином українська людина була поставлена в Новій Сербії в становище підлеглої, яка повинна була служити "для лучшої вигоди" сербів. В Новій Сербії утворилося таке положення: в полках було небагато привілейованих чужоземців-сербів, словинців, болгар, валахів, тощо, число яких не доходило до одної четвертої частини комплекту. І поруч з ними в полках зростала кількість підлеглого їм українського населення, яке обслуговувало сербів, господарювало, постачало колоністам усе потрібне. Не задовольняючись з цього положення серби намагалися використувати для своїх похвальних господарств тих козаків, яких насилали для захисту та гарнізонної служби в Новій Сербії та Слов'яносербії.

Не всі українці залишилися в Новій Сербії, багато з них повернулося на Правобережну Україну, а ще більше - тікали на Запоріжжя. Цей вплив населення почав турбувати російський уряд і щоб покласти йому край він року 1753 заснував козацький полк на зовсім слобідських полків". Для цього було відведено смугу землі на південь від Нової Сербії, себ то захоплено ще чималю смугу запорозьких "вольностей". Таким чином уряд хотів затримати втечу української людини, дати їй певну організацію й виставити новий бар'єр проти запорожців.

Служити в слобідському полку мали право лише українці. До нього посунула українська людина з Нової Сербії, а також з Правобережної України: царський уряд видав низку наказів, яким дозволяв всім втікачам з Гетьманщини та Слобожанщини, які перейшли до Правобережної України, селитися

в слобідському полку. Переходило чимало людей також з Лівобережної України, де в той час збільшувався визиск посполитих старшиною. З одного лише Миргородського полку протягом 1758 року втікло 200 чоловік: частина їх загинувала з козаками, частина оселялася в козенних слободах. Багато людей приходило з Правобережжя, де в ті роки зміцнювалася гніт польської шляхти, поглибувалися гайдаманські рухи, і населення шкварало виходу з кріпацького ярма. В подяку за повільному руху чужоземної колонізації Нової Сербії, в слобідському полку швидко зростала людина: року 1760 тут було 4159 козаків, року 1762 - вже 6215.

Крім козаків, в слобідському полку було багато вільних селян, для яких засновували казенні слободи. Щоб прискорити заселення країни російський уряд дозволив переходити з Правобережної України російським старообрядцям, які втікли за Петра з Росії від "виконіанської" вдови та обов'язкової військової служби. Вони здебільшого оселилися в окремих слободах.

Слобідський полк поділявся на сотні, поручники та сотники були і військовим начальством і цивільним для всієї людинності, яка мешкала на території полку або сотні. Сотники призначали здебільшого колишніх солдатів, які заселяли слободи, ротаменів слобід, а також людей, які мали різні заслуги перед російським урядом. Сотники мали велику, майже безконтрольну владу в своїх сотнях, і скраге населення на утиски, хабарництво, перевищення владі, навіть підтолку гайдамаків, здебільшого не бралися до уваги начальством. Широко використовуючи своє становище в сотні, сотники захоплювали кращі землі, зводили великі господарства, брали участь в торгівлі з Кримом, Польщею, Росією, примушували своїх підлеглих працювати на них дуною, тощо. Вони швидко розбилися заможними людьми: сотник Серенко, наприклад, вгортава до Криму 10 паровозних маж, сотник Герело постачав доказового магазину на 3 тисяча овець та сіна. І це не були винятки.

Таким чином, життя в слобідському полку для рятоних козаків та для селян не було таким легким, яким здавалося їм, коли вони йшли до Південної України, мріючи про життя "не під поміщиками". Людина скражилася на важкі повинності, постої військ, похтову повинність, самовладу начальства. По цього треба додати, що слобідський полк був в гірших умовах, ніж Новосербські полки: на його землі не було зовсім лісу, і по прова, по матеріал для будівель треба було їздити до Нової Сербії. Слобожане мали менше землі, і їм не вистачало її; доводилося брати в оренду у Новосербців. Так само орендували вони й сінокоси. Всі ці стосунки породили до неприємних конфліктів, в яких начальство брало під захист Новосербців; підчас одного з таких конфліктів Сенат навіть зробив догану команданту кріпости св. Єлисавети Мурав'єву за те, що він захищає слобожан, і ніби то вважає "головною справою" слобідське поселення, а не Новосербське. Так царський уряд послідовно, вперто протегував чужоземній колонізації за рахунок української людини.

Головним залюдненим пунктом Південної України був Новий Миргород, безлюдність Хорвата, він став поволі помітним торговельним осередком, там були постійні крамниці, різноманітними товарами, були ярмарки, на які приїздили купці з Правобережної України, Запоріжжя, Нової Сербії. Другим значним містом була фортеця св. Єлисавети, біля якої роз-

ташувався великий форштадт - передмістя. Фортеця стала головним осередком російського начальства країни: головний командир, комендант, а також вище командування Слобідського полку мешкали в ній. Передмістя швидко залюднювалося українським та російським населенням. Тут були окремі квартали російський, де жили старообрядники, та грецький; тут було багато крамниць, купецтво вело торгівлю з Кримом, Польщею, Туреччиною. Серед купців найбільші звязки мали Сенковські, Тимень, Пашутини, які були відоми навіть в Константинополі.

Незномальні умови, в які була поставлена колонізація південної України дали незабаром наслідки. Сваволя, деспотизм, нехтування державними інтересами, справжні злочини які робили сербські командири певний час не притягали уваги російського уряду, але нінець кінцем він звернув увагу на становище в Новій Сербії; була проведена ревізія, яка виявила цілу низку злочинів самого Хорвата та його співробітників; було виявлено, як мало зроблено їми для залюднення країни, як низько поставлена військова справа в сербських полках, і як дорога коштувала вона державі. Сербські командири були відставлені, і Нова Сербія та Словяносербія реформовані року 1764 на Новоросійську губернію.

Реформа Нової Сербії та Словяносербії були викликані не лише наслідками ревізії, вона стояла в тісному звязку з загальною політикою Катерини II щодо України: з реформою Слобідської України та ліквідацією гетьманства, які сталися в тому ж 1764 році. Залишалося лише Запоріжжя, з своїм автономним ладом, не підведеним під загальний ранг російської імперії.

Новоросійська губернія поділялася на три частини: Тлумацькоградську провінцію на правобережній частині, Катеринославську провінцію та Бахмутський повіт на лівобережній частині. На відміну від російських губерній, Новоросійська губернія зберігала свій напів-військовий характер в адміністрації в звязку з її прикордонним положенням та постійній боротьбі з запорожцями. Вся територія губернії поділялася на полки гусарські та пікінерні /уланські/. Полкові командири сполучали в своїх руках військову та цивільну владу над цілою територією полку.

Для керівництва управлінням губернією було дано "План о заселення Новоросійської губернії" року 1764 /33/, який являв собою одну з цікавіших пам'яток тої доби; він мав значення не лише інструкції для заселення країни, а також протягом довшого часу був тим правовим, яким керувалися адміністратори при розв'язуванні складних земельних справ.

Вся територія Нової Сербії поділялася на 70 округ, з того числа 52 відводилися під поселення полків, 2 під міста та 16 для решти люду. Округи поділялися на дільниці. В кожній дільниці було 26 або 30 десятин, залежно від якості землі. Дільниця на завжди залишалася невмінною. Цей пункт мав виключний інтерес, і нагадує почасти закон 1763 р. про відведення землі чужоземним колоністам, за яким двір ніколи не може пілитися /34/. Невмінність дільниці забезпечувала відбування військової служби, відповідальність за не лежала на членах родини військового: в разі смерті, втечі, хвороби родина повинна виставити іншого члена; якщо в ній не було підходящого члена, вона мусіла заздалегідь прийняти до двору когось з сторонніх хто б міг служити в війську.

Всі, хто приходили до Новоросійської губернії діставали грошову субсидію та землю, хто загоспувався в полки діставав більшу субсидію, ніж ті, що вступали до селянського стану. Чужоземці діставали найвищу субсидію. Ті, що виводили люде з закордону діставали з інерських рангів та землі: за 300 чоловік платили ранг майора, за 30 - вахмістра.

Кожний, хто бажав, міг одержати землю для заснування слободи і вивести люде з Правобережної України, одержавши один двір на дільницю, але ніхто не мав права володіти землею більш як на 48 років: якщо він купив, або дістав в спадщину більше, він мусів землю понат цю норму продати, або повернути скарбові. Той, хто протягом 3 років не залюднював землі, втрачав її. Таким чином "План" збільшував коло поміщиків, допускаючи до нього купців, міщан, всіх, хто мав бажання оселити слободи; з другого боку "План" обмежував це коло вимогами, щоб діставали землі лише ті, хто постійно перебував в губернії; призначений на посаду до іншої губернії повинен був передати комусь свої землі. Таким чином "План" утворював контингент поміщиків, звязаних з губернією.

Землі мали роздатися також для різних промислових підприємств: для розведення лісів, садків, творинництва, під фабрики, заводи. Той, хто знавде корисні копалини - діставав землю у власність. "План" передбачав поширення торгівлі, покращення чужоземних купців та ремісників.

"План" був певний час тісним правовим на Південній Україні і привів до нього вносилася зміни, тому що окремі пункти "Плану" суперечили загальному російському праву. Великий інтерес мають коментарі до "Плану" - запитання Новоросійської канцелярії з якими вона звернулася до Головного командира Воєйкова та його відповіді на ці запитання. /35/.

За змістом запитань та відповідей видно, що писалося це року 1773. Губернська канцелярія запитала чи можна платити ранги офіцерів особам не дворянського походження, які виводять з закордону люде? Воєйков відповів негативно: рангів не платити, а лише платити гроші. Також негативно відповів він на питання, чи можна відволити землю під слободи не дворянам? Таким чином, два головних пункти, які відрізняли "План" від російського права були скасовані. Проте для дворян-поміщиків Воєйков дав нові пільги: не залюднені їми землі можна залишити ще на 3 роки, ті поміщики, що переїздили до інших губерній, мали право залишити в маєтках подарованих управителям, землю, яка була понат норми, не відібрати від поміщиків без наказу Сената. Таким чином за 10 років на практиці "План" був значно змінений відповідно тим проєктам, які набували в дворянській Росії.

Велике місце в розподілі земель в Новоросійській губернії належало так званим "ранговим" землям. Кожен службовець, крім платні, одержував відповідно своїм рангом площу землі, розміром від 2 до 16 дільниць. В теорії ці землі давали умовно, поки особа служила; якщо вона залишала службу, земля поверталася до скарбу й переходила тому, хто заступав на її посаді. Якщо урядовець діставав вищий ранг йому повинні були платити певну кількість творів. Така була теорія, проте на практиці виходило не так. Поперше, не кожен службовець діставав землю, треба було знайти вільні дільниці, і не вілко минали роки, поки їх знаходили. По друге той, хто діставав рангову землю вживав всі заходи, щоб не повертати її; сам уряд вносив плутанину. Землі залюднені, переходили у власність, таким чином офіцери, який поселив

на ранговій землі відповідну кількість селянських дворів, підставив її в повну власність. Новоросійська губернська канцелярія запитала Воейкова - що робити з залишеною ранговою землею якщо офіцер переходив на службу в інше місце? Воейков відповів, що він мусть пролати її своєму наступникові, в разі незгоди його повернути скарбоні "за справедливою оцінкою". Таким чином відповідь Воейкова не розв'язала складного питання: якщо наступник не мав можливості, або бажання купувати рангову землю - він повбавлявся тої користі, яку мав його попередник - не мав рангової землі. Дуже швидко рангові землі почали переходити в спадщину синам, удовам, навіть дочкам і різниця між власними та ранговими землями все більше зникла. Під час складання наказів депутатам "Комісії для складання Нового Уложення" 1767 року майже одностайно офіцери полків розташованих в Єлисаветградській провінції висловлювали побажання щоб рангові землі були закріплені в повну власність.

В іншому стані були Катериненська провінція та Бахмутський повіт. До лівобережної частини Новоросійської губернії було прилучено частину Миргородського та Полтавського полків, де чимало старшини володіла великими маєтками. Тому головну частину поміщицького землеволодіння склали не "рангові" землі, як в Єлисаветградській провінції, а оці власні землі. Ця різниця яскраво вибача з таких прикладів: в Єлисаветградській провінції найбільше земельна пільниця, яка складалася з власної землі під слободою та пільниця відведена для скотарства та розведення лісу - була 7600 десятин. В Катериненській провінції найбільше землі мав генерал фон Штофельн - 80 тисяч десятин; об'язний Руноский мав 63 тис. десятин, тощо. Тому підком порочило, що в наказах депутатам від Катериненської провінції висловлювали побажання не про перетворення рангової землі на власні, але про збереження в руках поміщиків земельною формою "Плану".

Відомості про націлення землями показують, що найбільше земель було роздано року 1767, після того, треба сказати, в зв'язку з гайдамацькими рухами 1768 р., а ще більше війною Російської імперії з Туреччиною - 1769-1774 р.р., кількість розданих зменшується. Цікавий матеріал подають ці відомості в приводі соціального походження нових поміщиків: в Єлисаветградській провінції переважало число офіцерів місцевих полків середніх рангів: їх було 69,2%, вищих рангів було 6,7%, вахмістрів - 7,4%. Решта були козаки, духovenство, купці, тощо. Винятки в встановлених норм було зроблено для офіцерів місцевих полків, які посідали значні посади в адміністрації губернії: були членами різних канцелярій, комендантами, полковими командирами. Цікаві прізвища осіб, які дістали землі у власність: це головне офіцери вербських полків: Хорват, Серезлий, Бузескул, Горлескул, Пашчавич, та інші; серед них зустрічаються українські прізвища - Серенко, Кошовенко тощо: це здебільшого старшина колишнього Слобідського полку, його сотники. Далі чимало російських прізвищ: Черток, Уваров - це офіцери вищих рангів, коменданти кріпости св. Єлисавети, службовці губернської та провінціальної канцелярій. Серед них в й російські купці Сушилин, Масленіков, Пашутин, які головним чином оволоділи місцевим ринком. Цікаве бача: поміщиків не зв'язаних з Новоросійською губернією тут ще не мав; натто неспокійне було життя, в безпосередньому суспільстві з Запоріжжям, щоб спокуюлася можливість дістати землю для заселення. Завдання залюднити землю навіть захиючи один двір на

26 або 30 десятин, було важке. Селян було мало; втікачі з різних частин України мали повну можливість шукати для себе кращих умов життя, і незадоволені з поміщика, переходили до його сусіда, або йшли далі, "на низ", до запорожців. Завдяки цим умовам плинності селянства на поміщицьких дачах утворюється панщина не більш як 1-2 дні на тиждень. Про це писав вчений мандрівник академік Гільденштедт, який відвідав Південну Україну року 1774, згадував такий розмір панщини й Воейков в відповіді Новоросійській губернській канцелярії. Він казав, що власні інтереси примушуть поміщика не обтяжувати селян роботою й давав право селянам, в протилежному разі, скаржитися губернській канцелярії на поміщика. В лівобережній частині губернії взаємовідношення між поміщиками та селянами були інші, там визиск селян був більший і вже помічалися намагання поміщиків закріпачити селян: про це вони писали в наказах депутатам 1767 року.

Втікачі до Південної України оселялися не лише на поміщицьких землях: значна кількість землі була відведена під казенні слободи, в яких дуже охоче приймали втікачів. Заселили слободи осадчі, яким уряд відволтає землі на певну кількість дворів, а по виконанні цього, давав в нагороду власну землю. Крім осадчих, які лише приймали людей, був цілий інститут "вкликателів", які їздили за кордон і там викакали людей, яких перевозили до Новоросійської губернії. За те вони підставляли грошову нагороду, землі, ранги. Серед таких агентів російського уряду було чимало осіб, які потім зробили велику кар'єру - наприклад команди Слобідського, а пізніше Донського полку Олобаш, Комбузлей, який згодом був Волнським губернатором. Переходили до Новоросійської губернії здебільшого втікачі з України лівобережної та Правобережної, але було чимало росіян. В Єлисаветградській провінції вони були репрезентовані головним чином старообрядцями, в Катериненській - опноцерниками, яких оселяли біля Української лінії.

Чим далі, тим більше зміцнювався на Лівобережній Україні визиск посполитих, і тим більше народу тікало на Південну Україну. Поміщики українські та російські засипали адміністрацію Новоросійської губернії скаргами на погніття втікачів, вимагали повернення їх, надсилали своїх агентів для розшуків їх. Адміністрація губернії опинилася між двох огнів: з одного боку "законні володільці" вимагали повернення втікачів, з другого інтереси залюднення країни вимагали не повертати їх. І перемогло друге рішення, і під різними претекстами втікачі залишалися тут. Коли року 1774 головним командиром Новоросійської губернії був призначений Г.О.Потьомкін, в одному з перших своїх наказів він рішуче, хоч і "таємно" заборонив повертати втікачів.

Чужоземна колонізація не припинялася весь час, але в цілому не мала великого значення для заселення Новоросійської губернії. Найбільше переходило молдаванів та волхвів, головне під час війни з Туреччиною року 1769-1774. Вони комплектували Молдавський гусарський полк, і заселяли низку слобід - Виску, Лисугору, Тимковку, Пещано-Воллську, Синюхину-Воллську, Павловську та інші. За той же час перейшли болгары які оселилися в слободах Аджамні, Дмитровні, Токровні, Ольшанні. Чимало кількість греків з Криму, Константинополю, Мекелонії оселилася в Єлисаветграді, де вже була колонія ніженських греків. Проте всі ці чужоземні потонули серед української людности, кількість якої невпинно зростала.

Міста в Новоросійській губернії розвивалися мало. Населення міст так само як і селяни, хлібороби, мало скотарство. В наказах депутатам року 1767 відбився антагонізм між сільським та міським населенням: купецтво скаржилось, що не має досить землі для скотарства, а селяни прорікали, що вони захопили землі. З другого боку купецтво скаржилось на цезаря та селян за те, що вони торгують і тим зменшують прибутки купецтва.

Коли було засновано Новоросійську губернію, царський уряд почав вживати заходів для поширення торгівлі: російському резидентові в Туреччині, Образкову було поручено вжити заходи для сприяння новоросійським купцям встановити постійні торговлі зв'язки з Константинополем, Вендерам, Ясам. Там передбачалося заснувати торгові контори. Купецтво, переважно Елісаветградське, зав'язало торгові стосунки з Константинополем, Хаджі-бейом, Балтом, а також Правобережною Україною. Року 1770 було закликано купців та ремісників селитися в Таганрозі, Азові, і різних містах Новоросійської губернії, їм видавали позики та субсидії.

На підставі відомостей можна приблизно вивести, національність купців Новоросійської губернії: Великоросіяни посідали перше місце: 65,1% загального числа, українців було 24,5%, і тільки 10,4% було чужоземців. Ці великоросіяни були переважно з Орла, Тули, Брянська, Сінська, Калуги, Курська. Цікаво, що в той час, як в Росії та на Україні фабрики та заводи належали поміщикам-цезарям, в Новоросійській губернії вони належали виключно купцям: Масляников заснував завод для переробки цукрового тростнику - біля Ізмайлу, Пашутин - паперову фабрику біля Елісаветграда, грек Мануйль Попович - шкіряний завод, біля Новомиргорода. Це свідчить, що цезарянство ще не наважувалося переносити свою діяльність на Південну Україну між тим як купецтво, більш гнучке, вже опановувало її.

Найважливішим завданням в цю епоху хоча б приблизні підсумки заселення Новоросійської губернії. Статистика XVIII століття взагалі була надто не певна щоб шілкою довіряти їй. З другого боку треба урахувати намагання адміністрації країни захвати неоліки і навпаки підкреслити успіхи колонізації. Все це примушує дуже обережно ставитися до цифр людуності. Зберіглося чимало відомостей, звітів, відповідей про рух заселення країни, проте всі вони різноманітні й користуватися ними дуже важко. Одні з них складені за рік, інші за квартал, треті - за місяць в одних зазначено число всього населення, а інших лише селян або чужоземців і всі вони протиричають одна одній. На підставі дуже обережного порівняння різних джерел можна припустити, що наприкінці існування Новоросійської губернії в ній було коло 200-240 тисяч мешканців обох статів.

Успіхи заселення Новоросійської губернії гальмувалися різними причинами. Дякали насід татарські наскоки, головним чином терпіли від них людуність лівобережної частини губернії. Останній татарський наскок року 1769, коли татари дійшли до Елісаветграду, і зруйнували кілька сот сіл, увеличила тисяч населення, наніс країні важку руйнацію, від якої вона довгий час не могла оправитися. Руїна була остільки глибока, що виникла навіть думка у представників вищої адміністрації - командуючого армією графа П.О.Румянцева та головного командира Возькова про перенесення цілої частини

Елісаветградської провінції на північну частину, щоб залишити південну смугу її пустою, на випадок нових наскоків. Важко відбивалася на залюдненні ковіни російсько-турецька війна 1769-1774 року, коли весь тягар утримання армії, постачання і квартир тощо, падав не тільки на залюднені села Новоросійської губернії. Коім зовнішніх причин було чимало більш глибоких соціально-економічних, які так шкодили заселенню. Одною з них було невдоволення козацького населення реформою Новоросійської губернії: козацькі полки перетворювалися на пікінерні, і козаки втрачали свій козацький лад, перетворювалися на звичайних жовнірів регулярних полків. Це викликало загальне невдоволення. В Катеринославській провінції реформа призвела до великих турбувань, з протестом людуності, репресіями, від яких козаки тікали на Запоріжжя. Так формувалися Дзеньський, Дніпровський та Луганський пікінерні полки. Несподівано поставилися й козаки Слобідського полку коли їх переформували на пікінерів Елісаветградського полку. Року 1767 пікінери Дніпровського та Дзеньського полків не згодилися обирати депутата до Комісії спільно з іншими пікінерами, обрали своїх депутатів Денисова та Качконога й попросили їм клопотатися про продовження козацтва. Лише в Москві помітили незаконність обрання цих депутатів, і вони втікли. Проте депутати Елісаветградського полку, Морозов та Мороз, підтримували з ними стосунки і сповіщали своїх виборців, що в Москві до "пікінерії" ставляться негативно.

На початку російсько-турецької війни, року 1769 в Дзеньському, Дніпровському та Луганському полках відбуло повстання: пікінери відмовилися йти на війну, об'єдналися з запорозькими козаками і деякий час панували на значній частині району р.Орелі. З великими жорстокостями повстання було придушено військовою силою, чимало люду було страчено, ще більше заслано до Сибіру. Ці факти свідчать про напружені настрої на Південній Україні. Академік Гільденштедт відмічав навіть слобід пікінерів, які шілкою були спустошені, людуність їх перейшла до запорожців.

Найбільшою перешкодою до залюднення Новоросійської губернії весь час були запорожці. Вони не могли примиритися з захопленням їх земель під Нову-Сербію, Слобідською, а потім під Новоросійську губернію і всіма засобами намагалися повернення їм цих земель. Запорозжці зверталися до царського уряду, націлювали депутатів, покликували на свої стосунки права на ці землі, на грамоти Степана Батюгіна, але нічого не могли добитися. В Петербурзі уважно слухали депутатів, обіцяли розібрати справу, а тим часом пали й чаї в степу просуналися нові слободи. Звернувшись в легальні засоби боротьби, запорожці почали самостійно захищати свої права: напали на слободи, руйнували їх, увозили людуність до себе. Тоді починалися скарги на запорожців новоросійського начальства. Життя біля границь Новоросійської губернії та Запоріжжя перетворилося на божий табір, де що дня руйнували слободи, палили, увозили людуність. Проти новоросійських слобід запорожці висували свої слободи, то яких тікав людуність в Новоросійській губернії, бо жити на Запоріжжі краще, ніж там. Людуність запорозьких степів швидко зростала, в останні роки існування Запоріжжя утворено було нову паланку - Бавноостівковську, для району, залюдненого втікачами в Новоросійській губернії.

Війна між Росією та Туреччиною 1769-1774 років на деякий час знов підняла інтерес до Запоріжжя: козаки запорозькі брали участь в воєнних діях, і викликали найкращі від-

звиг вищих командирів - Румянцев, Долгоруков, та інших. Проте війна прискорила кінень Запоріжжя. Вже року 1770 за-
 порожці були схвильовані бутуванням на їх території дні-
 провської лінії, яка простягалася від устя Берди до Дніпро.
 Протести запорожців, скерг на те, що зруйнують їх сади,
 пасіки не були взяті до уваги. Велике смуга землі була
 знов відвізана від степів.

Кучук-Кайнарджійський мир відкрив Росії шлях до Чер-
 ного моря, дав можливість безпосередньо постачати пшеницю
 до Чорного моря, одержувати товари з Західної Європи, Ту-
 реччини, Леванту, взагалі включитися в ту чорноморську си-
 стему, про яку так лавно мріяли російські та українські
 дипломати та поміщики. Але тут, на шляху до Чорного моря
 стояло на перешкоді Запоріжжя, яке не можна було обминути,
 яке само було вже лавно зв'язано з Чорним морем. З другого
 боку, придбання нових земель до Російської імперії зроби-
 ло Запоріжжя не потрібним, як військовий бар'єр: воно опини-
 лося в оточенні російських земель і втратило своє значіння.
 Запоріжжя з його своєрідним політичним лагом, з його вибор-
 ною старшиною, з його "сіромю", яке так охоче підтримува-
 ло всіх повстанців починаючи від галчамаків Правобережної
 України і закінчуючи пікінерами Новоросійської губернії -
 само Запоріжжя лякало царський уряд, як постійна примоч
 сувіральної небезпеки. Втеча селян - кріпаків і несполитих
 на широкі запорозькі степи, де їх не можна було знайти, і
 звільня їх не повертали, протувала російських та українсь-
 ких поміщиків, які не наважувалися збільшувати панщину, щоб
 не викликати масових втеч на Запоріжжя. А запорізькі родючі
 степи, злавалося марно сріблялися ковилем, замість тії пше-
 ниці, яку так зручно було б сплавляти до чорноморських пор-
 тів.

Року 1775 доля Запоріжжя була вирішена. Січ була зруй-
 нована, старшина заарештована та вигнана, сірома повтікала
 на Тілігул. Маніфест 3 серпня 1775 року згладив весьму
 світу, що Січ в її "політичеськом уорітстві" більше не існує.

Для історії Південної України почалася нова доба.
 Почалася інтенсивна колонізація запорозьких степів, розлада
 їх поміщикам, бутування нових міст. Все життя України зняй-
 шло новий напрям, новий фокус, і цим фокусом стало Чорне
 море.

П р и м і т к и

- /1/ Стаття, що полеться, в автореферат монографії, яку було захищено як докторську дисертацію о.1940.
- /2/ Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. Одесса 1836.- История Новой Сечи, Одесса, 1842, вил.П-Ол. 1846, вил.Ш-Ол.1885-1886.- Опыт статистического описания Новороссийского края. Ол.1850.
- /3/ Очерк повстанствования о Новороссийском крае из оригиналь- ных источников почерпнутый. Тверь, 1857.
- /4/ На титульній сторінці книги автора не названо. Поваця вийшла двома випусками, Катеринослав, 1880.
- /5/ Исторические материалы из архива Киевского губернского правления. Вил.І-Х. Киев, 1882-1885.- Материали, касаю- щиеся запорожцев с 1715-1774 гг."Записки Одесск.общества истории и древностей.Т.ХІV. Теж окремо:"Материали для

- истории южно-русского края в ХУШ ст.Одесса.1886;
 "Материали по истории Запорожья и пограничных сношении"
 Зап.Одесск.общ-ва, тт.ХVІ-ХVІІ.Статті в "Киевской Ста-
 рине": Запорожские выборы и порядки полковни ХVІІ ст.
 т.УІ, 1883. "В истории пограничных наших сношений с
 крымским ханством", Т.ХІ, 1885;"Серби в Киеве" т.ХІ-ХІІ,
 1885, та нрзке трібних заміток.
- /6/ Известия о жизни и похождениях Симеона сына Степанова
 Пшчевича "Чтения", 1881-1883, Окремо 1884.
- /7/ Жизнь им самим описанная. 3.
 А.С.Пшчевича Тамож, 1885.; Промечания на Новоросий-
 ский край."Киевск.Стар", 1884, т.УІІІ.
- /8/ Софроний Добровишч, архимандрит Новой Сербии."Киевск.
 Стар". 1884, т.УІІІ.
- /9/ Материали для истории колонизации, "Киевск.Стар", 1882,
 т.Ш.- Переписка гр.П.А.Румянцева о восстании на Украине
 1768 г. Тамож.1883, т.УІІ.
- /10/ Записки барона де Тотта о татарском набеге на Ново-
 Серию"Киевск.Стар". 1883, т.УІІ. Доповняють цю статтю
 материали студента Татарчеського: "Путешествие и
 деятельность барона Тотта"Универс. известия Киевского
 ун-та, 1873, ч.10.
- /11/ Карлелли, Босфор и Черное море, в ХУШ ст."Сборник
 Главного Архива мн.инстр.дел", вип.3-4.Москва 1883.
- /12/ Записки Одесск.Общ.ист. и древн.", т.ХV.
- /13/ Предсмертная борьба Запорожья, "Киевск.Стар.", 1883, т.УІІ.
- /14/ Эпизод из предсмертной борьбы Запорожья. Тамож, 1886,
 т.ХVІ.
- /15/ "Материали для оценок земель Херс.губ.", т.П, 1886 та
 т.Ш, 1888, Херсон.
- /16/ "Жизнь запорожских козаков" - Киевск.Старина", т.УІІ,
 1883; "Число и порядок запорожских сечей" Тамож, т.УІІ,
 1884; "Топографический очерк Запорожья", Тамож, т.ІХ,
 1884. "Острог Хортина", Тамож, т.ХІV, 1886. Окремими
 виданнями вийшли: "Запорожье в остатках старни и
 преданиях народа", СПб, 1888; "Вольности запорожских
 козаков, СПб 1898. "Очерки по истории Запорожья и Ново-
 российского края", СПб 1889. - "История запорожских
 козаков". т.І-ІІІ, 1890-1897. - Деякі з цих видань вит-
 римали по кілька видань. Крім того було надруковано
 Д.Яворницьким низку популярних статей в різних часо-
 псах: "Историческом Вестнике", "Русской Мысли", і інш.
 Останнім твор Яворницького було видано о.1926- "Дні-
 прові пороги". Дуже цінні збірки матеріалів: "Сборник
 матеріалов для истории запорожских козаков", СПб 1888;
 "Источники для истории запорожских козаков" Владимир,
 1903, т.І-П, - "Две презки в сечь Яценки-Зеленевского,
 Екатеринбург, 1915; "До історії степової України"
 Дніпропетровськ, 1929.
- /17/ "Киевск.Старина", 1889, т.ХХV.- Українське видання -
 Харків, 1920.
- /18/ Надруковано в "Харьковском сборнике" 1891 о. Назавль
 праця акад. Гільтенштедта "Reise durch Russland", Bd.І-ІІ.
 не перекладена на українську мову, хоч має виключне
 значення для історії України, головне Південної.
 Урвкки з неї були надруковані в "Зап.Од. Общ.", т.ХІ,
 та газеті "Элисаветградский Вестник", 1884 - та 1889
 ро.
- /19/ "Сенатский Архив", тт.УІІІ-ХV, СПб, 1897-1911.

- /20/ "Сборник Русского Исторического Об-ва", т.3, СПб, 1894.
- /21/ "Зап.Ол.Об-ва", т.31, 1912.
- /22/ "Киевск. Старина", 1899, т.67.
- /23/ "Детописль Екатериносл.Учен.Арх.Ком.", 1905, т.1.
- /24/ Тамож, вип.Х; на ту ж тему - Зап.Наук.Товар.ім.Шевченка у Львові, 1927, т.147.
- /25/ "Літературно-Наук.Вісн.", 1924, кн.ІХ.
- /26/ "Зап.Ол.Об-ва" т.31, 1913.
- /27/ "Военно-исторический Вестник", ч.1910-1911.
- /28/ Організація місцевої адміністрації на Запорозжжю. "Зап.Іст.Зіл.Вілл.ВУАН", т.УІ, 1925. - Соціально-правова організація Запорозької Січі "Права Коміс.для ввучув. історії зах.руськ. і укр.права, ВУАН", в.3, ч.1927, та Паланкова організація Запор.Вольностей. Тамож, в.6. к.1929.
- /29/ Бунт сіромі на Запоріжжі 1768 р. "Зап.іст.Зіл.Вілл.ВУАН", т.ХІ, ч.1927. Раніш документи, вміщені тут, були надруковані Н.Терновським, в "Вестнике Екатеринос. Земства", 1904-1905 під назвою "К истории запорожского края".
- /30/ Запорозькі бунти на Дунайців 1771-1774 років. "Науковий збірник Істор.Секц.Укр.Акад.Наук", 1927 р. Київ.
- /31/ "Україна" 1926, кн.2-3.
- /32/ Першвидав, 1930.
- /33/ Полное собрание законов Российской империи, ч.12000, 22 безежня 1764 р.
- /34/ Тамож, чч.11879 та 11880, 22 депня 1763.
- /35/ Копія з цього листування зберігалася в Бібліотеці Одеського Товариства Історії.

Наталія Полонська-Василенко.

ЧОРНОМОРСЬКІ ПРОЛИВИ^{x/}

І. Проблема.

Чорноморські проливи, Босфор та Дарданелі мали переважний вплив на наше минуле. Колиб Чорне Море не було в такій південній подлученості з Егейським, якщоб воно було залучалося до Європи - тоді Україна не була б так щиро увійшла у культурний світ: наше побережжя не було б вбравалося вінком цвітучих грецьких колоній, південноукраїнські племена не були б просякнули грецькою культурою, Візантія не була б промінювала на Україну культурними та релігійними впливами. Українська культура була б розвивалася в такому темпі як польська а то й московська чи литовська.

Але з другого боку, колиб Чорне Море лучилося в Егейським безпосередньо, або хочаб ширшими проливами - такими скажімо, як Гібральтарський, тоді Турки не зумілиб його зам-

x/ Від редакції: Див. в ній справі також: J. Gawroński - Zagadnienie czarnomorskie, "Sprawy Obce", zeszyt VII, 1931; H. Batowski - Ciesniny tureckie. 1911-1936. Warszawa 1936. /Odbitka z miesięcznika "Polityka Narodów"/.

кнути для європейських суден - і ми не були би відтаті герметично майже п'ять століть від звязку зі Середземноморським басеном. Наша культура не була б попала під польські та російські впливи, наші змагання не були би стали справою внутрішньої російської політики.

Як бачимо з того побіжного геополітичного погляду у наше минуле, питання чорноморських проливів заслуговує на те, щоб з ним познайомитися - як зі складною і важкою історичною, міжнародною - правовою та політичною проблемою.

Питання морських проливів зволється до питання розв'язки конфлікту між двома нормами міжнародного публічного права, права, що нормує відносини між державами, а саме між засадою свободи морей та засадою територіальних вод.

Побережжя моря не є потрібне для ніякої політичної держави зате воно дуже цінне для всіх держав разом як дешевий і безпосередній шлях сполуки. Велика більшість держав світу має доступ до моря, в інтересі цих держав є мати вільний доступ до всіх ускілів. Цей очевидний інтерес загарантували вони Міжнародним правом, яке трактує море як "нічея добро", по якому кораблі всіх держав можуть - з деякими обмеженнями підчас війни - проошуватися так само свободно, як люди - на публічних вулицях чи парках.

Але для комунікації є потрібне лише порне море, зате кожна держава є заінтересована у тому, щоб чужі кораблі не мали права без дозволу зближуватися до її побережжя, з огляду на військову безпеку, щоб унеможливити паскарство, щоб не впустити на беріг чужинців, які не мають візи і т.п., словом - щоб могли ужити побережжя як границі. З огляду на те міжнародне право підчинює вузьку смугу моря вздовж берега суверенній владі небезежної держави. Ширина цієї прибережної смуги, яка має назву територіальних вод є прийнята більшістю держав на 3 морські милі, себто 5 кілометрів.

Тимчасом Дарданелі звужуються у деяких місцях до 1300 метрів, Босфор навіть до 650 метрів - себто по ширини порважної тої ріки. Як тоді трактувати плесо цих двох проливів: як територіальні води Туреччини, чи як частину отвертого моря, сполуку між двома отверотими морями: Чорним та Егейським? Ось суть питання проливів, складного правничого і політичного питання, яке за час двох століть абсорбує стільки енергії дипломатів та послідників міжнародного права, питання яке не раз мало що не кинуло світ в обняття війни, як це ми опісля побачимо.

Мимоволі насувається запит, чому саме Дарданелі і Босфор надувають стільки морської дипломатії, чому не існує питання Гібральтару, Суєцу, Белту, Дя Маншу; чому у французькій історії та публіцистиці саме слово проливи - "détroits" писане через велике "D" стало олнзначне з Чорноморськими проливами?

Причини є тут дві: Раз - Босфор і Дарданелі є порші та вузьчі ніж якінебудь інші проливи. Друге - Босфор і Дарданелі стали справжнім міжнародним шляхом пізніше, як інші європейські проливи.

Візьмімо під увагу Гібральтарський пролив - він віків, від часів, коли ще поняття територіальних вод не було спрещизоване, служив він як шлях для багатьох держав. Через те того поняття як отвертого моря настільки глибоко закорінилося, що Іспанія ніколи й думати не може про те, щоб трактувати його як частину своїх територіальних вод і замикати для чужих кораблів. Інші держави, які від віків вжи-

вали Гібральтар, не були б на це дозволили. Відсіля прийнято у міжнародному праві трактувати всі проливи як частину отворного моря під час миру та війни отверту для торговельних та воєнних суден. У проливах вільно навіть зводити бої, не вільно лише закладати морських баз у територіальних водах проливів. Так виглядав міжнародний режим проливів.

Навпаки Чорне Море було від ХУ до ХУІІ століття - отже в часі, коли формувалася нинішня Європа, коли розділося міжнародне право - турецьким озером: всі його береги належали до Туреччини та залежних від неї татарських ханатів. А міжнародне право захищує такі замкнені моря та заливи до власної волі прибережної держави, яка має над ними необмежену суверенну владу, приблизно таку саму як над своєю територією; наприклад Росія вважала Озівське море частиною своєї території.

Питання вільного перепливу через чорноморські проливи випливає перше Росія - держава, що своїм імперіалізмом переважно загрожала міжнародній рівновазі. - З огляду на це великодержави вирішили ужити Чорного моря як клітку, у якій можна замкнути московського велетня, що своїм апетитом загрожував їхнім інтересам. Щоб замкнути проливи, користувались вони турецьким правом до них як до територіальних вод.

II. Босфор - ціллю російської імперіалізму.

Коли цар Петро Великий зловив доступ до Озівського моря і зажадав дозволу будувати кораблі у Азові, турецьке правління відповіло, що це неможливе, що не об'єднувало б релігійні почування турків, бо згідно з мусульманською релігійною доктриною, Чорне Море це "непорочна дівря, якої не сміє літкнутися чужинець".

Зрештою - Москалі не переконали такий аргумент.

Починається тогва і скляна гра, тісно сплетена з розвитком сучасних політ на міжнародній арені, а зокрема - зі східним питанням.

Регламентація проливів наче вказівка манометру вказує всякчасне тиснення рос. імперіалізму, вірно негує його успіхи та невдачі.

В початку як єдині партнери над Дарданелами виступають Росія й Туреччина. 1702 р. у т.зв. "30-літньому мирі" Туреччина мусить признати російським торговельним кораблям право перепливу через проливи; від 1779 року, від договору в Айналі Кевак пропускає лише кораблі не більші як в повністі 400 тон.

Від 1784 до 1806 р. Туреччина робить таку саму уступку іншим великим державам. Справа проливів перестав бути приватною справою двох сусідів, але третій активний чинник входить в гру шойно пізніше - за Наполеонських воєн. Росія вихідно турецький страх перед французьким імперіалізмом і замикає з Туреччиною на 8 літ т.зв. угоду для взаємної охорони території: на його основі московські воєнні судна лістають право перепливати проливи лише на час тої війни. 1805 р. Росія й Туреччина відновлюють і розширюють цей договір, зобов'язуються спільно боронити проливи проти вїзду чужих воєнних кораблів зі Середземного моря. Таким способом на початку минулого століття Росія має питання проливів ідеально розв'язану: вона може кого хоче атакувати на Середземному морі, зате свої побережя забезпечує від чужоріжних атак.

Ситуація Росії став прегарна - заняті ідилічно, щоб бути тріркою, щоб не викликати небажаної реакції. До того часу Англія заняла вже злорозий шмат Індії та почала уважати її найбільш важливою точкою імперії.

Девант - ключ до Індії, тому не сміє бути під російським шахом, тому 1809 р. Англія заставляє Туреччину підписати договір, яким ця остання зобов'язується на все замкнути проливи для воєнних кораблів. Росії важко було погодитися з втраченою догільною позицією, вона намагалася знову її відискати. 1833 р. Росія вихідно турецького султана, якого армію розбив його власний васаль, паша Єгипту загрожуючи сам Царгород і замикає 1833 р. з Туреччиною в Ункіяр Іскелесі договір взаємної допомоги.

З того часу брит. дипломатія не спускає ока з проливів при чому втаєється їй зручно змобілізувати проти Росії всю Європу. Спільно з Францією та Сардинією вона проголошує 1854 р. Росії війну, що має в історії назву "кримської" в якій завданням було: зломити раз на все російській імперіалізм, що морем висів над світом.

На паризькому конгресі 1856 р. переможна Росія мусить прийняти дуже упокорюючі умовини - Ч. Море зневозможоване, на ньому не вільно мати взагалі ніякої воєнної флоту ані морських арсеналів. Щоб вийти з немилої ситуації, Росія вихідно Франко-пруську війну і 1871 р. односторонньо вживає невідповідну клавузулу паризького договору, свідомо того, що великодержави заняті війною над Рейном не в силі будуть зреагувати.

Справді т.зв. константинопольський договір, що його підписали 1871 р. у Лондоні Англія, Німеччина, Австрія, Франція, Італія, Росія і Туреччина касує невоозможованість Ч. Моря, лише замкає проливи для воєнних кораблів, даючи Туреччині право перепускати судна запроваджених держав. Цей договір об'язує аж до 1914 р., зрештою у міжчасі проливи не раз дозидать до переважного міжнародного заохнення та мало що не стають причиною війни. - Росія була на тощі проливів не менш важлива як Англія.

Коли Англія хотіла вислати на Ч. Море свою флоту, щоб охоронити від погромів вірмен, Росія заявила, що уважатиме це невоязним кроком - англійці мусили пасивно глядіти, як десятки тисяч вірмен гинули під турецькими кінджалами.

Підчас італійсько-турецької війни за Тріполіс 1912 р. італійці бомбардують та обкладають мінами вхід до Дарданелів - Туреччина, замкає їх до кінця війни.

III. Світова війна - ігра за проливи.

З початком світової війни, у вересні 1914 р. флоту двох антантських держав, російська й англійська, демонструють по двох протилежних сторонах проливів, щоб залякати Турків які тоді були під німецькими впливами. Вислід демонстрації наскрізь протилежний. Висока Порта вихідно і як протекст, щоб замкнути проливи 6 жовтня на час цілої війни, а 16 листопада 1914 султан у престольній промові вивів усі договори поточно проливи. Туреччина вляе війну, стаючи по стороні центральних держав.

Прихотять довгі роки кривавих зусиль - зокрема на Заході. Німецькі війська займають Бельгію, німецька повітряна флоту загрожуює Лондон. Англія, загрожена у себе дома, ставить все на одну карту: вона не жаліє жертв, щоб запевити

ти собі союзника у Росії, яка загрожуючи офензивою Берлін, стягнула на себе частину німецьких військ з Бельгії та Півн. Франції. Росія засовувала собі, які цінні погослуги виплатя союзникам, тому зажадала від них глибокі заплати: безпосереднього володіння берегами проливів.-

Після революції витали більшовики проком архиви в царського міністерства закорд. справ, між ними дуже багато документів стосовно справи володіння проливами. Дозволимо собі над ними трохи спинитися тому, що вони характеризують становище Росії та західних велико-держав по справі проливів. Найцікавіший меморіал, у якому заступник директора канцелярії міністерства закорд. справ Базілі показує, що Росії необхідно володіти берегами проливів як частиною державної території. Ніяка інша розв'язка питання коім придбання берегів обох проливів до Росії, на думку Базілія неможлива. Виплати Росії контролю над тур. армією та фортифікаціями не вистарчить, бо в слушний час Туреччина прожера Росія та Корея. В найгіршому разі могла б Росія здобитися самим Босфором, або островами на Морі Мармара при демілітаризації Босфору, щоб на випадок вибуху війни зайняти в цих баз і Дарданелі. Вистарчило б для Росії також володіння самими Дарданелами, але лише тоді якщо вони були укріплені і якщо на Ч.Морі Туреччина ані ніяка інша держава не мала б флоту. Якщо берег моря Мармара та Острови Егейського моря при вході у Дарданелі не були б російські, мусять бути нейтралізовані.-

Стільки помагалася Росія; що на те інші велико-держави? Французький уряд того не погоджувався на придбання проливів до Росії, опісля допуская придбання лише одного берега, щоб витворити ситуацію полібну як у Гібральтарському проливі, опісля домагався демілітаризації проливів та вільного перепливу для кораблів усіх держав, щойно в березні 1915 р. погодився на російські домагання. Італія погодилася на придбання проливів до Росії також без великого ентузіазму і з застереженням права вільного перепливу, та створення вільної порстані у проливах. Зате Англія, яка по тепер найбільше боронилася проливів перед Росією і мала до того найповажнішу причину, погодилася на анексію проливів найлегше, домагаючися лише права перепливу, рівних прав для Румунії та Болгарії і створення вільної порстані.-

Ця поспішна згода британського уряду дуже загадково - можливо, що він засовував собі, наскільки Росія підточена революційним рухом і що вона не матиме змоги після війни вихиснувати обіцянок - як це зрештою і сталося.

Деяке світло, хоча переважно, кидав на цю справу відомо Галіпольська операція перевелена з ініціативи Черчіля у листопаді 1914 р. Французько-англійська флот висадила десант на скалистому півострові Галіполі, що відлігає Дарданелі від Егейського моря. Після довгих і кривавих боїв англ.-французькі війська не зуміли зайняти Дарданелів і з початком 1916 р. відчалили. Ця невдача трохи дивна, тому часто можна стрівити думку, що Англія і Франція поспільно вели операції так, щоб не зайняти проливів і не мусіти віддавати їх Росії. Однак галіпольську операцію можна інтерпретувати й інакше: можливо, що Англія й Франція хотіли самі зайняти, щоб вони не попали в російські руки. На те вказує неспокій російських урядових кругів який викликала у них галіпольська операція. Російський міністр закорд. справ Покровський зовсім отверто заявив у меморіалі до царя, що обіцянка Антан-ти проблематична і що вона не віддасть Росії проливів, коли

осягне у війні свої національні цілі. Якщо Росія не матиме проливів у своїх руках з хвилиною покінчення війни, вона вже їх ніколи не пістане - стверджує Покровський та пропонує зняти проливи, висаджуючи російський десант недалеко Босфору.

Військові круги не підтримали того проекту. Опанування проливів вимагало б армії 200 до 250.000 людей, тимчасом командування могло лети до розпорядження лише 130.000 війська і то щойно після перемог на головних фронтах. У серпні 1916 р. Ген.штаб чорноморської флоту наказав підготувати 90 кораблів для десанту, але практично голі було їх зібрати, бо вони були необхідні для постачення кавказького фронту. Тимчасом прийшов вересень, коли на Ч.Морі шаліють бурі і про експедицію на Босфор голі було тумати, бо десант мали висадити в околицях, де немає порстаней, а під час бурі кораблі не можуть стояти на незахисному рейлі. До десанту так і не дійшло, проливи по кінець війни остали в руках Туреччини, відтікаючи Росію від її союзників, з якими вона утримувала нелогічний зв'язок лише через далеку північ, через мурманське побережя.-

Як була б налацналася справа проливів після закінчення війни, чи не дійшло б було до зудару між Англією та Росією - важко передбачити, бо в міжчасі Росія, затоплена у революційній анархії, не мала сили зреалізувати обіцянки союзників.-

Заключуючи Верестейський мир, Україна втягнула в орбіту впливів Центральних Держав не лише себе саму, але й Лів та Грузію. Чорне море перестало бути фронтом, стало виключною територією Центр. Держав. Керму плавбою обняла комісія зложена з представників України та Центральних Держав.-

IV. Від Серву до Лозанни.

Після капітуляції Туреччини альянтський гарнізон займає Царгород, ворота Ч.Моря отворюються і крізь нього впливають британські та французькі ескадри, що підтримують ген. Деникіна в боротьбі проти більшовиків. Інтервенція кінчиться повною невдачею, але ще того залишається між планами воєн. генерального штабу; в атмосфері інтервенції переходить держа повозна регламентація проливів - 1920 р. у Севрі. Великодержави трактують більшовиків як ворога, тому, щоб могли їх тримати в шаку, рішають, що проливи мають бути постійно отверені під час миру і війни для торговельних і воєнних суден.-

Переможні влібрали переможений у світовій війні Туреччині всі суверенні права над проливами і потрактували їх як звичайну частину отвертих морей, з необмеженим правом перепливу для торговельних і воєнних кораблів та літаків всіх держав, як у мирний так і у воєнний час. Щоб Туреччина не мала змоги нарушити цієї постанови, смугу над берегом проливів демілітаризовано, а владу над проливами віддано міжнародній комісії, що складалася з представників великодержав: Америки, Англії, Франції, Японії, Росії та Італії, які мали по два голоси та з відпоручників сусідніх, заінтересованих держав: Греції, Румунії, Болгарії та Туреччини, які мали лише по одному голосові. Комісія, якої члени мали право дипломатичної незаймальності, мала власну поліцію, а її завданням було: налацнувати - технічно та правно - пламбу у проливах, а на випадок, якщо б грозило порушення свободи проливів, виставити помічі великодержав. Щоб запевнити безпеку перепливу,

продиви знеутралізовано, себто у них не вільно було зводити битв - хіба, виконуючи постанови Рату Ліги Націй. - Як відомо, Туреччина не ратифікувала севрського миру не так через розв'язку питання проливів, як через його територіальні класулі, що зводилися майже до повної ліквідації турецької держави. "Вогняна горячка" палить всю тур. націю, вона піднімає повстання під проводом Земеля Паші, пермагає греків, а посередно через те і Антанту. У льозанському мирі 1923 р., що забезпечив суверенність і територію поросній Туреччині, ця остання вступала вже не як переможенці, а як переможець, тому й розв'язка питання проливів була для Турків користніша Льозанська конвенція з 24.7.1923 - творить компроміс між ідеєю створення моря і територіальних вод. - Переплив торговельних суден черв'як, що не воюють в Туреччиню, необмежений, переплив воєнних кораблів обмежений. Околиці проливів на сусідні острови злемілітаризовані і підлягають контролі міжнародної комісії.

У. Теперішній правний стан проливів.

/Договір в Монте/

Такий стан не дозволював Туреччиню, бо обмежував її суверенну владу над частиною турецької території. Вона видвигнула прохання ревізії льозанської конвенції - і то у хвилині дуже підхожі з дипломатичного погляду, бо весною 1936 р. з одного боку був це час повного заломання повер-сальської системи: Німеччина саме вступила була рейнський договір, Австрія ввела обов'язкову військову службу. З друго-го боку великі держави були наскочив завборобовані італій-сько-абіссинською війною, що розбила полонних сигнатарів і гарантії льозанської конвенції: на два ворожі табори, став-лячи Англію та Францію проти Італії; еспанська громадянська війна висіла в повітрі і вибухла приблизно в часі підписан-ня нової конвенції у справі проливів. -

В таких умовах великі держави не мали змоги проти-ставитися турецьким проханням. Балканські держави поставил-ся прихильно до прохання Туреччини, з якою лучив їх пакт Балканської Антанти. СРСР дав Туреччині нову підтримку; йому залежало на тому, щоб запроваджені Туреччина мала змогу замкнути Дарданеллі перед воєнними суднами заморських дер-жав, які бажали заатакувати піллені берегів СРСР. -

Серед таких догідних для Туреччини умови зібралася в липні 1936 р. в Монте конференція сигнатарів льозанської конвенції та заступила ту конвенцію новою, що її підписано 22. липня 1936 р. яка обв'язує до нині. -

Та конвенція заспокоїла головне бажання Туреччини: погвернула її повні суверенні права над проливом, дозволю-ючи укріплювати їх та касуючи міжнародну комісію. Торговель-ним суднам залишено право вільно перепливати проливи. А воєнним? Тут саме і вишла закорюка: СРСР домагався, щоб чорноморським державам дозволити висилати воєнну флоту на Середземне Море, зате для посторонніх воєнних суден замкну-ти вступ до Чорного моря. Англія, навпаки бажала рівних прав для чорноморських і нечорноморських держав. Кінець кінців, при посередництві Франції, Англія уступила і пішло до порозуміння.

Постанови про переплив воєнних суден склянні; користь ко мочия їх засувати так: В мирний час можуть малі підводні судна перепливати без обмежень. Чорноморські держави можуть висилати через пролив великі кораблі, крім того підводні судна, свіжо закуплені або призначені до направл. Інші дер-жави можуть перевозити одночасно через пролив не більше як 9 суден, загальної містоти 15.000 тон. Рівночасно не мо-же бути на Ч.Морі більше як 30.000 тон чужих суден /по-чому та цифра може бути піднесена при збільшенні сил чо-рноморських держав/; з того на одну посторонню державу не може приплати більше ніж 2/3 тонажу. Чужі судна не можуть перебувати на Чорному Морі довше як 21 днів.

Підчас війни судна невоєнних держав мають такі са-ме права перепливу, як підчас миру; для суден воюючих дер-жав пролив замкнені. Воююча держава може вислати на Чорне Море збройн. сили і то без обмежень, якщо вона помагав на-паленій державі, на основі пакту взаємної допомоги зоре-встроуваного в Лізі Націй. Коли Туреччина воює або в агро-жена війною, рішає сама, чи має передпустити воєнні судна, чи ні. -

Цивільні літаки мають право перепливати над проливами - по лініях, означених турецьким урядом.

Як бачимо, конвенція в Монте, яка по тепер обв'язує, заспокоює престиж Туреччини та інтереси СРСР, що може ви-силати без обмежень флоту на Середземне Море, в той час як вступ посторонніх суден на Чорне Море поважно обмежений. Звичайно, договір в Монте забезпечував СРСР від усякого нападу морським шляхом - на єдинокий відтиск європейського побережжя СРСР, де господарські та демографічні умовини уможливають десант. Якщоб Німеччина не була проломилася со-бі доступу до СРСР через Польщу, ніяка сила не була б до нього підбалася. -

VI. Регламентация проливів та її безпека.

Коли хочемо синтетично розглянути всі теперішні розв'язки проблеми чорноморських проливів, мусимо по черзі поставити собі 2 питання:

- 1/ Як урегульовано право перепливу суден через проливи?
- 2/ Як забезпечено виконність тих постанов?

Коли застановимося над першим питанням і порівняємо теперішні розв'язки чорноморського питання з російського погляду, дійдемо до висновку, що теперішня розв'язка найдогід-ніша, бо замкнув Ч.Море для чужих воєнних суден, отворив для радянських Середземне. З інших розв'язок мабуть ще най-догідніша та з перед першої світової війни, коли чорн. фльо-та була замкнена, але Ч.Море було недоступне для чужих во-єнних суден, найнедогідніша севрська, що отворила Ч.Море для воєнних флот заморських держав. -

З погляду інших чорноморських держав - навпаки. Та остання розв'язка була найдогідніша, бо вона робила Ч.Море от-вертим, вільним морем, вікном у світ, допускала у нього вплив заморських держав, які могли протиставитися радянсь-ким. Розв'язку з 1871 р. і теперішні з погляду малих чорно-морських держав такі самі недогідні, бо забезпечують на Ч.Морі тривку перевагу Росії. З їхнього становища нема ріжнвиці, чи їхні воєнні судна мають право впливати у Середземне Море чи ні. -

При заключуванні кожного договору насувається, побіч самої засадничої проблеми, яку договір розв'язує, друге питання: Як забезпечитися, що контрагенти шануватимуть той договір?

Для безпеки виконності договору між погратими людьми склепається часто застав чи кавцію, форма, що на створенні такого договору стоїть само право, цивільне право, яке постановляє, що договір, заключений при свободній волі трима повнолітніми людьми, згідний з добрим обичаями і т.п., має обов'язковий характер; коли погратні людина ломить договір, набувається на судовий присуд з усіма його більше чи менше покритими наслідками.

Колиж держава ломить міжнародний договір, на те часто немає воли. Проте, існує міжнародне судівництво - та воно вгрішує здебільша другорядні спори. Держава суверенна, не підлягає ніякій вищій владі; коли не хоче стати перед суд, ніхто не потягне тулі її силоміць. Так само немає наддержавної виконної влади, яка змусила б державу виконати присуд міжнародного суду. Бачили ми, що коли Росія відновила 1870 р. паризький договір з 1856 р. про невтручання в Чорного моря, інші держави мусили, хоч не хоч, погодитися з тим. - І тому, коли якийсь уряд заключає міжнародний договір, він мусить застановитися над питанням: в імя чого має контрагент потримати той договір? А коли не хоче потримати - як тоді змусити його до того?

Питання не легке, бо як знаємо, випадки зломання договорів і у міжнародній практиці не такі то рідкі. Уряд заявляє попросту, що від хвилини заключення договору змінилась умова і тому договір тепер неактуальний - неважливий /т.зв. "clausula rebus sic stantibus"/.

З яких тоді мотивів може держава триматися міжнародного договору, коли не проти її інтересів? Погратня людина часто шанує договір і без судового примусу, з чисто внутрішнім спонук: щоб не набушувати етқи, не ломити слова, не плямити честі, не набушувати своєї опінії і т.п.

А держава? Щож, держава не має шанувати договір, щоб не трапити довіри серед інших держав і тим самим не робити собі труднощів при заключуванні майбутніх договорів; щоб не давати контрагентам претексту ломати інші договори, на яких тім державі залежить, не творити небезпечних прецедентів і т.п.

Як бачимо, всі ті мотиви є утилітарного характеру, ніякі етқичні моменти не грають тут ролі; державам кермує не ніяка мораль, а виключно "святий егоїзм". Держава є найвищою цінністю народу, тому не посвячує своїх інтересів в імя ніяких інших цінностей. Тому держава руководиться, при посвянуванні договору, моральними аргументами, лиш остільки, оскільки через те не посвячує своїх поважних інтересів. Напр. Туреччина не зломилась льозанської конвенції і не укріпила 1936 р. проливів власновільно лиш тому, що засувувала собі, що в толішній ситуації сигнатарі льозанської конвенції поголяться зревідувати її. Ті останні засовували собі, що коли не поголяться, Туреччина зломгла б таки сама ту конвенцію.

І тому контрагент покровиджений зломанням договору, мусить виступати в обороні того договору сам, уживаючи власних репресійних засобів: господавських, правних, збройних чи інших. Може нпр. замкнути державі, яка зломгла договір, транзит через свою територію, вивіз, може її замкнути креди-

ти, а той проголосити ембарго, щобто спинити судна громадян тої держави у своїх пристанях. Може відмовити громадянам тої держави візд чи переїзд через свою територію, може їх виселити зі своєї території, позбавити їх рівних прав. Може вкінці ужити до репресій своїх морських збройних сил, щоб перевести блокаду держави, яка зломгла договір, замикаючи її постачання харчів чи інших товарів, як 1902 р., європейські держави блокували Венецуелю, а то й бомбардувати її пристані/ як 1937 р. німецьке судно - одну постань, обкладену еспанськими червоними військами, у відплату за збомбардування німецького корабля/. Колиж не допоможуть репресії, залується останній засіб: війна.

Можливість ужиття репресій та війни в обороні договору обмежена відношенням сил: Може ними послугуватися сильніша держава супроти слабшої, багатше супроти біднішої, менше залежна супроти більше залежної і т.п. Звичайно, то відношення сил міняється: цюколи втворюються міжнародні ситуації, в яких неможливо виступити і проти слабшої держави в репресіями.

І тому, щоб охоронити договір перед набушенням, часто впроваджується до цього постанови, які унеможливають або хочаб утруднюють його. Такі постанови стічали ми при розв'язанні питання проливів. Напр. щоб охоронити Туреччину від можливого російського наїзту, зневролізовано 1856 р., у паризькій конвенції Чорне море, заборонючи Росії тримати на ньому военну маринерку та будувати военноморські бази укріплення. Щоб не набушувати занатто російського престижу, наложено подібний обов'язок і на Туреччину, що властиво не мало практичного значіння, бо Туреччина могла кожночасно, на випадок війни, перекинути на Чорне море свою середземноморську флоту.

Подібно у севрському договорі 1920 р. та у льозанському, 1923, злеміли та образвано околицю проливів, заборонючи Туреччині будувати там укріплення та тримати військо. Ішло про те, щоб дати змогу постороннім державам силоміць створити шлях кризь проливи, якщо Туреччина пробувала їх замкнути.

Але демілітаризація проливів викликає інше питання: Як Туреччина може охоронитися, коли якась постороння держава нападе на ту неукріплену, безборонну частину її території?

1920 р. з тим питанням не дуже рахувалися; все одно Туреччина була тоді практично викреслена з ряду незалежних держав, присуд смерті проти неї був підписаний, тому й ніхто не рахувався з її безпекою.

Льозанська конвенція з 1923 р. не вже був справжній договір, не диктат; Туреччина виступала в ньому як рівноправний партнер. Але 1923 рік - був не час коли в Лігю Націй вважали великі нації, коли віргли, що вона справді зуміє забезпечити всім державам світу безпеку; що пійте до загального розбурення, що запанує вічний мир. Безпеку злемілітаризованої околиці проливів скоїплювала обставина, що Франція збрала була б. російську, опісля українську чорноморську флоту до Віверти, а большевики ще на вспілі були її відбудувати. З двох сусілих держав - Греція ніколи не вважалася мілітарно сильною державою, а Болгарія була зовсім розбурена на основі договору в Neuilly sur Seine.

Від континенту не було поважної загрози, а проти загрози від моря хоронила Туреччину, крім загальних гарантій 10. статті пакту Ліги Націй, ще й окрема гарантія сигнаторів льозанської конвенції, зокрема Італії, Франції, Англії та Японії.

Але в міжчасі умовни основно змінилися. Болгарія потрібно як інші держави, переможені у першій світовій війні, відбудувала свою збройну силу, у віддалі нецілих 80 кілометрів від Царгорода знов появилася сильна болгарська армія. СРСР розбудував свою чорноморську флоту, яке поволі порівняле турецьким.

Залишилися лише міжнародні Гарантії. Що до 10. статті пекту Ліги Націй то не можна було мати в 1936 р. вже ніяких ілюзій. Натякає на це злегка турецька нота в 10.квітня 1936 р., в якій засовела домагання ревізії льозанської конвенції. Гарантія 4-ох сигнаторів льозанської конвенції - стверджує лельше та нота - дуже сумнівна. Японія вступила в Лігу Націй, Італія на ворожій стопі в Лігу, у зв'язку з абісінською війною та проти-італійськими санкціями. Ніце правди ціти: аргументи були поважні; від 1923 р. положення настільки основно змінилося, що демілітаризація загрожувала поважною небезпекю. З подібних мотівів дозволено Шинландії вземілітаризувати Алянські Острови, а то їх могли б були захоптіти збройно большевники, які мали на Балтійському Морі сильнішу воєнну маринарку ніж Шинландія.

Що небезпека для проливів у боку СРСР була реальна, бачимо в недавніх ревелациях болгарського міністра в яких виходить, що 1940 р. СРСР зажапан від Болгарії морських баз, щоб в них захоптіти проливи. Звичайно, що коли б Болгарія була на те погодилася, а проливи не були б укріплені, Туреччина не зуміла б була їх оборонити проти наступу від суші й від моря. Тому зрозуміло, що вона зажапала 1936 р. ревізії льозанської конвенції, а коли б сигнатори не були на те погодилися, вона була би вишвила ту конвенцію самовільно

VII. С т о р о ж п р о л и в і в .

Договори в Севрі та в Льозанні - цікаві спроби міжнародної інтернаціоналізувати чорноморські проливи, заботи їх зпід влади прибережної держави та віддати їх під владу міждержавної спільноти. Спроби не вдалися, бо виявилось, що та спільнота була чисто ілюзорична, що це лиш було кон'юнкту-ральне порозуміння кількох переможних великодержав, порозуміння, яке розлетілося з хвилиною, коли зникнули кон'юнкту-ральні інтереси, що їх в'язали. А успішна інтернаціоналізація проливів вимагає відповідної бази у міждержавній організації, яка була б настільки усталізована, щоб могла переняти ключі проливів. Майбутня інтернаціоналізація проливів буде можлива лиш тоді, коли проявиться реальна наддержавна влада, основана на власній силі, не на хиткому порозумінні держав. Звичайно, залишилося дуже проблематичним питанням, чи Туреччина, яка у міжчасі піднеслася до ряду сильних усталізованих держав, погодиться відступити комунебудь свої суверенні права на проливи.

Чи можлива інтернаціоналізація проливів, основана на якійсь вужчій базі?

В літературі можна стрінути постулати, щоб ключі проливів віддати комісії, зложеної в представників чорноморських держав. Думка, очевидно цікава, не витримує критки. Коли візьмемо під увагу практичні труднощі, яких не зуміла розв'язати директорія великодержав, відсуємо собі, що безсилними будуть супроти них чорноморські держави. Без сумніву

натиск суходутних військ об'єднаних чорноморських держав від болгарського кордону міг би бути поважним аргументом, якщо то об'єднання було реально можливе, якщо б воно не мело таких перешкод як Добруджа чи Вессарабія і як щоб Болгарія була пельше настільки заінтересована питанням чорноморських проливів після того, як відвискала доступ до отвертого Егейського Моря. Що не пощастило могутній Росії ані концертіві великодержав, про те, звичайно, не можуть мріяти невеликі і не завалто згармонізовані Чорноморські держави.

Як довго нема наплетованого організму, який міг би переняти ключі Чорного Моря, мусять вони залишатися в руках одної держави. Всі згодні в тому, що краще, щоб це була Туреччина, ніж якась інша держава.

Коли заносилось на те, що проливи припадуть Греції або спеціально для тої ніли утвореній малій державі, яка ма-ла б обіймати лиш околицю проливів і яка з огляду на своє населення була би під грецькими впливами - це викликало рішучі застереження заінтересованих держав, з"окрема Росії. Греція завалто занеохізована і з огляду на свій внутрішній стан та на географічну й господарську конфігурацію завалто вразлива на натиск морської великодержави. Тоді складала таку відповідальну місію в руках слабкої Греції, яка у висліді перевороту може негайно попести Бог - зна під чію вла-ду, від якої Англія може блокадою чи десантом вимусити все, що їй завгодно - як 1916 р.

Потрібно поставити завалта Росія, коли 1911 р. болгарські війська зближувалися до Царгорода; якщо б вони були не спинилися на турецьких укріпленнях Італійччи, було б мабуть пішло до російської інтервенції.

Ще гірше було би, якщо б проливи потрапили великодержаві. Великодержави, з огляду на активну закордонну політику, має більше почини, щоб не бути об'єктивним сторожем загально-доступного міжнародного шляху. Зокрема катастрофою для чорноморських та полекуди і для посторонніх держав було би, якщо б проливи захопила імперіялістична Росія. Чорноморським державам вона замкнула б морську сполуку зі світом, середземноморські держави загрожила би, бутуючи у проливах офензивну воєнноморську базу.

Не двоє, що коли підчас першої світової війни Росія зажапала проливи, Антанта погодилася на те домагання лиш дуже неохоче /щоб не тратити сильного союзника/. Опісля ж пробувала сама захоптіти проливи - перпанельською операцією.

Як бачимо, хоч теперішній повний став проливів не може вдоволювати чорноморських держав, він в ще найбільш приймливий при сучасному стані міждержавної спільноти. Як довго проливи мусять бути в руках одної держави на краще нехай не буде Туреччина - не велика, не імперіялістична, але з огляду на внутрішні усталізовані відносини, стан збройних сил, географічну конфігурацію та сяку-таку господарську самовистарчальність найбільш покликана на сторожа проливів.-

Вогдан Гелайчук.

ПОБУТ СКИТІВ ЗА СТРАБОНОМ.

/До коротких советських дослідів про "первісний комунізм" у скитів/.

Марксістські історики в Советському Союзі скрізь шукають сліди первісного комунізму, соціальної революції і так далі, і так далі. Для цієї своєї мети вони часто-густо перекочують свідоцтва античних авторів та зовсім свавільно їх тлумачать, при чому виявляють, з одного боку, відсутність філологічної акрибії, необхідної для досліджень такого роду, нехтування грецькими оригіналами та навіть іноді недостатнє знайомство з грецькою мовою і, з другого боку, бажання будь що будь поголити советській владі. Особливо багато уваги було приділено скитам та їх соціальній структурі. У своїх твердженнях про первісний комунізм у скитів советські учені посиляються головним чином на Страбона /1/ про те, що "скити" усім володіють укупі, крім мечів та кубків. Всі марксістські учені не свідоцтво Страбона відносять до скитів у власному розумінні цього слова, між марксістськими дослідниками немає тільки розуміння у тому, до скитів якого часу стосується цей пасаж - до скитів сучасних Страбону, або до скитів давніх часів /часів Гомера/. Було би не зайвим, на мою думку, ще раз піддати аналізу цей пасаж Страбона. Випишемо текст Страбона: Страбон, Георг. VII, 3, 7: "Що ж давнього, як що, маючи на увазі, що у нас нерідко бувають неправдивості у торговельних угодах, /Гомер/ називає найправдивішими чоловіками тих, які не займаються торговельними справами та склапанням капіталу, але всім володіють укупі, крім мечів та кубків, та, перш за все /2/, жінок та дітей вважають за спільні, згідно з доктриною Платона. Есхил також, очевидно, погоджується з цим /ц.т. з Гомером А.К./, кажучи про скитів "але живлячися з кобилячого сира і маючи побіжні закони скити". Така думка і нині існує у гелленів. Пійсно, ми їх вважаємо /3/ за дуже прямодушні, зовсім нехитрі та значно від нас помірніші та заповільніші своїм станом. Треба сказати, що сучасне життя /4/ майже у всіх призвело зміну до гіршого, зносячи розкоші, пристрасть до /утих і для /заповнення/ цих /пристрастей/ силу розпустних засобів до збагачення. Таке поспівання /звичай/ в значній мірі розгорнуло і до барбарів, між іншим і до номадів. /Останні/ від часу ознайомлення з морем /зрешту/ зробилися поганішими: стали розбійникувати, забивати чужинців і, спілкуючи з багатими /народами/, переймають від них розкоші і махлярство /5/.

8. Але /люди/ минулих часів, переважно близькі до часів гомерівських /пійсно/ були такими й вважалися у гелленів /за таких/, якими /їх/ змальовує Гомер /6/. Дивись /наприклад/, що каже Геродот про того скитського царя, на якого пішов війною Дарій, і відповідь його /Дарій/. Дивись також, що каже Хрисіпп про боспорських царей, а саме про Левкона. Перські листи також повні цієї щирості, про яку я кажу, /так саме як/ і вікопомні výroки египтянів, лавілонів і рінтусів"...

О.П.Смірнов, який пробує встановити рабовласницький засіб виробництва у скитів під час Геродота та Страбона, гадає, що Страбон у VII 3,7-8, каже про осуспільненість за-

собів виробництва у скитів, коментуючи давніх авторів, як про давно минуле явище. Але я ніяк не можу погодитись з цим твердженням О.П.Смірнова. Перш за все, як ми вже вище бачили, О.П.Смірнов, хоч і посиляється на *Scythica et Caucasia* В.В.Латишева, проте-ж не зовсім точно випише з збірки В.В.Латишева переклад тексту Страбона, а саме О.П.Смірнов у фразі перекладу С.В.Мирошникова в *Scythica et Caucasia*: "действительно, мы их считаем очень прямодушными, совсем безхитростными и гораздо более нас умеренными и повольными своим положением" зовсім свавільно міняє слово "считаем" /у грецькому тексті *πολισηται* / на "считали". Таким чином фраза Страбона "Пійсно, ми їх..." можуть мати тільки такий сенс, що щирість "скитів" зберегалась до часу Страбона, /теперешній час "вважаємо", *πολισηται!* / Далі, друга фраза того ж пасажу Страбона, яку ми читавмо у тому же параграфі 7 розділу 3 книжки VII перед текстом, виписаним нами вище "Чи також не мешкали за місійцями, тракійцями та гетами до ільняки кобил, молокоїди та абії? Та і нині існують /*alla kai nū eisīa* / так звані гамаксойки і номади, які живляться з хатньої худоби, молока і сира, найбільш кобилячого, не маючи і розуміння про припаси і доібну торгівлю /*καρτελείας* /, за винятком обміну краму на крам", очевидно, також мають на увазі скитів часів Страбона.

Отже, за контекстом, фразу Страбона в VII 3,7 "Що ж давнього, як що, маючи на увазі, що у нас нерідко бувають неправдивості у торговельних угодах, /Гомер/ називає найправдивішими чоловіками тих, які не займаються торговельними справами та склапанням капіталу, але всім володіють укупі, крім мечів та кубків, та, перш за все, жінок та дітей вважають за спільні, згідно з доктриною Платона" треба відносити до часів Страбона /7/.

Дальші фрази Страбона "Треба сказати, що сучасне життя майже у всіх..." зовсім не стяють на перешкоді такому тлумаченню, як що приймати мої поправки до перекладу С.В.Мирошникова /див. мої нотатки до окремих слів перекладу С.В.Мирошникова/. Як згадується, О.П.Смірнов засновується головним чином на першій фразі параграфу 8 /за С.В.Мирошниковим "Но люди билих времен, преимущественно близкие к временам Омиевским, били и остались у еллинов действительно такими, какими их изображает Омир"/, коли він пише, що про осуспільненість засобів виробництва у скитів Страбон каже, як про давно минуле явище. Але ця фраза /у моєму перекладі "Але /люди/ минулих часів і т.д."/ стосується до людей минулих часів взагалі /*hoi...pro hēmoi* / і тут Страбон порівнює минуле життя життю сучасному /*hō de kath' hēmas bios* /, яке призвело зміни до гіршого у більшості народів. Про скитів Страбон каже тільки те, що вони при ньому почали розбійникувати, забивати чужинців та переїмали від інших народів розкоші та махлярство /дослівно-роздібну торгівлю, *καρτελείας* /. Але розбій і вбивства чужинців не несумісні з первісним комунізмом, тим більш, що тут Страбон, як здається, має на увазі головним чином оформлення "скитами" своєї борги чужинців та людожерство /8/. Що до махлярства, яке безумовно характерне вже для стадії виникання приватної власності, то, за Страбоном, скити, при ньому ще не переїмали у повній мірі, а тільки переїмали /*metalambanoysi* / махлярство. Таким чином і тут Страбон не суперечить своїм попереднім словам про комунізм у сучасних йому скитів, але

тільки упростило це своє твердження у тому сенсі, що при ньому не всі скитські племена зберегли первісний комунізм і деякі з скитських племен уже перейшли до стадії приватної власності /9/.

Таким чином ми ніби то встановили, що всупереч думці О.П.Смірнова, Страбон має свідчення про осуспільненість майна у деяких скитських племен ще при ньому. Але чи маємо ми право, засновуючись на цьому свідченні Страбона, пропускати, вкупі з советськими дослідниками /10/, існування первісного комунізму у скитів Геродота.

Пробуючи розв'язати це питання, треба пам'ятати, що давні автори часто уживають слово "скити" в широкому розумінні, ніх Геродот, вгаваючи нахил приєднувати до скитів інші кочові народи східної Європи та західної Азії. /11/ Зокрема, Страбон вгадує як скитів також роксоланів /12/, таврів /13/, сарматів /савроматів/ /14/, массагетів /15/. Отже Страбон у VII 3,7, може, хотів тільки сказати, що "чужих поїльників кобил" Гомера треба шукати серед скитів у широкому розумінні цього слова, ц.-т. серед кочових народів Таврії. У всякому разі Страбон не настоює на тому, що під "чужими поїлками кобил" Гомер розумів скитів у власному розумінні цього слова, а, наприклад, не савроматів: пор. Страбон XII 3,26 "... /Απριλλορρ/ κειμ, σο /Γομερ/ не знає багатьох відомих /назва/ на Понті, як наприклад річок та народів, бо /інакше/ він назвав би їх. Такий /висновок/ можна як наприклад скитів, Местілі та Істру, бо /інакше/ він не назвав би /тільки/ за ознаками кочовиків молокоїдами та абіями, найправдивішими людьми, і ще чужими кобилпоїлками - де ουκ αν εβρε ε Σαυροματας ε Σαρματας /, як що вони дійсно /є під той час/ так іменувались у гелленів" та Страбон VII 3,2 кінець, де Страбон каже про поїльників кобил, молокоїлів та абіів, "які є /не хто іншим, як/ мешканці у півзакані скити та сармати".

Виходячи з цих передумов, ми повинні прийняти, що народ, який Страбон у VII 3,7 вгадує як скитів, тільки тоді можна буде ототожнювати з скитами Геродота, коли характерні риси Страбона цього народу збігатиметься з рисами побуту скитів у Геродота. Між тим, побут "скитів" у Страбона VII 3,7 значно відрізняється від побуту скитів Геродота: "скити" Страбона, як ми бачили, мали спільним не тільки майно, але "перш за все" жінок та дітей - таким чином у скитів Страбона ми знаходимо поліантроїю /матріархат/. А скити Геродота вже об'єднують патріархальну родину: Геродот I 216 поліантроїю тля скитів заперечує; скитські жінки, по Геродоту, мали, по декілька жінок /16/, жінка у скитів Геродота, понаймні в царському побуті, розглядалась як власність чоловіка і могла, за правом спадкоємства, переходити від батька до сина, що також характерно тля патріархальної родини; нарешті, скитські жінки у Геродота - не війовниці, не мисливці, як у матріархальних народів, але хатня господиня, яка займається виключно домашніми роботами /17/.

Як що родина у скитів Геродота була патріархальною, то скити Геродота первісного комунізму у себе не мали. Отже можна вважати, що Страбон в VII 3,7 каже про первісний комунізм не у скитів у власному розумінні цього слова, не у скитів Геродота, а, наприклад, у массагетів або савро-

матів, оскільки Страбон ці народи також приєднує до скитів /18/.

Таким чином ніяких відомостей про існування колись комунізму на території теперішньої України ми не маємо. Наш маленький огляд декількох свідчень грецьких авторів про скитів вже показує який погляд того, оскільки марним є поривання советських істориків будь що будь приклеїти до кожного народу марксистську марку - безкласове суспільство, робітничке суспільство, феодальне суспільство, капіталізм.

Примітки:

- /1/ Geographica. VII,3,7 Sc.
- /2/ Словам "перш за все" - відповідають у грецькому тексті слова - εν δε τοις πρώτοις; у перекладі С.В.Мирошнікова у збірці В.В.Латишева "Известия древних писателей, грецеских и латинских, о Скифии и Кавказе. Southica et Caucasica", т.1, стор.112 і далі неточно - "перше". А.К. Pomizomen. О.П.Смірнов, Рабовладельческий строй у скифов - кочевников, Москва, Государственный Исторический Музей, 1935, стор.16 і далі, випускаючи цей текст Страбона, неправильно так замість "считаем", "считали". А.К. /4/ Εδ γε καθ' ημās βίος У С.В. Мирошнікова "наш образ жизни" ліпше "современная жизнь". А.К. /5/ ... thalattēs harsámenoi cheiroyς δεδόνasi, leisteύontes kai xenoktonoύtes, kai epiplekómenoi pollofs metalambánoysi tēs ekeinon polyteleías kai kapeloúas. У О.П. Смірнова неточно - "стали розбойничать, убивать иностранцев и, вступая в сношения со многими народами, перенимають от них роскошь и торгашество". А.К. /6/ Ηοι, μέντοι πρό ημών, και μάλιστα ηου εγγύς τοις Ηομέρου χρόνοις τοιούτοις εσαν και metalambánoantai παρά τοις Ηέλλεσι, ηοροίοις Ηομέρος phesin. У С.В.Мирошнікова "Но скифы билих времен, преимущественно близкие к временам омирским... "Треба писати "Но /люди/ билих времен, преимущественно близкие к временам гомеровским"... бо дальші фрази тексту Страбона показують, що в § 8 Страбон має на увазі не тільки скитів, але варварів взагалі /персів, єгиптянів, вавилонянів, піндусів, гетів, кельтів і т.д./ і навіть гелленів /пор. посилання Страбона в § 8 на відпову Хрісіппа про боспорського царя Левкона/ А.К. /7/ Деякі учені гадають, що Страбон тут каже не про скитів, але контекст ясно показує, що в цьому місці мова мовить-ся як про тих варварів, яких Страбон називав скитами: пор. у Страбона слова, попередні цій фразі "Як же поет /ц.т.Гомер/ не знає скитів, коли він згадує про якихсь поїльників кобил та молокоїлів? А що в ті часи їх називали "поїлками кобил", - про те і Геродот свідок"... і слова, наступні цій фразі "Есхіл також, оче-видячки, погоджується з поетом /ц.-т. с Гомером. А.К./, кажучи про скитів "але живлячися в кобилячого сирого та маючи добрі закони скити". А.К. /8/ Пор. оповідання про ці звичаї у Страбона VII 3,6 та 7. А.К.

- /9/ Пор. заключні слова всього екскурсу Страбона про те, хто були гомерівські "чудові доїльники кобил, молокоїди та, абіі, найправдивіші люди" /Іліада XIII, 5-6/ в УП 3, 9 "Я хотів /тільки/ повести, що за якимсь загальним переказом як у давніх, так і у пізніших /авторів/ існувала така вмова про номатів, що найвіддаленіші від інших людей, живляться з молока, білі /αἰβοῦσ / та дуже правдиві і що /отже/ це не з вигадкою Гомера", у яких помірність, бідність та правдивість Страбон також приписує тільки деяким з скитських племен, а саме скитам найвіддаленіших місцевостей.
- Сумлінну та вчену аналізу екскурсу Страбона VII 3, 7-9 на проф. О.І.Покровський - "Як було ідеалізовано скитів у грецькому та римському письменстві", Записки Іст.-філ. Відділу ВУАН /1926 р., X стор. 158 і далі. У цій статті О.І.Покровський, пробуючи встановити внутрішні суперечності в екскурсі Страбона, уявляє нахил твердження Страбона про певний комунізм у скитів приписувати фантазії давніх авторів, які мали тенденцію ідеалізувати скитів. Але тлумачення О.І.Покровського екскурсу Страбона занадто залежить від російського перекладу С.В.Мирошникова, і суперечності у Страбона, може, ще не так великі, щоб тільки на підставі цих суперечностей відкидати це свідоцтво Страбона. А.К.
- /10/ Такої думки у цілому дотримується В.І.Равдонікас /Сообщения Государственной Академии Истории Матеріальної Культури, 1931, IX-X, стор. 27, див. також Готський збірник Известия ГАИМК XII, 1-8, 1932 р., стор. 69 і далі/, правля, з тим обмеженням, що вожді скитів Геродота, у суперечність масам, мали своє індивідуальне господарство. Пор. також С.А.Семенов-Зусер, "Рольова організація у скифів Геродота" - Известия ГАИМК, т. IX /1931 р., вип. I, стор. 17 і далі і "Скифи - кочовники на території північного Причорномор'я" - Наукові Записки Харківського Держ. Педагогічного І-ту, № I за 1939 р. А.К.
- /11/ Пор. Страбон I, 2 27 "...відомі народи північних країн називались одним /загальним/ іменем скитів або номатів, як /називав їх/ Гомер..., бо через невідання /окремі/ народи в кожній /країні/ пітводились під одне /загальне/ ім'я". А.К.
- /12/ Пор. Страбон II 5, 7 "Вище Бористену мешкають крайні з відомих /нам/ народів скитського /племін/ - роксолани". А.К.
- /13/ Пор. Страбон VII, 4, 2 і 5 "таври скитське /плем'я/ Геродот таврів до скитів не прилучує - пор. Гер. IV 99. "Таври займають частину скитії так саме, як коли б в Аттиці не атенці, а другий народ займає Сунійський виступ, що він стирчить в море, від Таріка до дема Анафліста". А.К.
- /14/ Пор. Страбон XI 2, 1 "сармати, теж скитське /плем'я/" /Sarmatai, kai hoútoi Skýtai / Геродот савроматів протисовляв скитам - Пор., наприклад, Геродот IV 57 "...Танаїл... вливається в ще більше озеро під назвою Меотіа, яке відділяє скитів царських від савроматів." А.К.
- /15/ Пор. Страбон XI 8, 2 "Більша частина скитів, починаючи від Каспійського моря, іменується даями, /тих, що мешкають/ далі на схід від них, іменують массагетами та саками". А.К.
- /16/ Геродот, IV 78, пише "Потім трохи згодом Аріапейт згинув

- через облучу Спаргапейта, царя агатирсів, і Скіл піс- тав царство та ту жінку батька, яка іменувалась Опсія /каї ten gynaika tou patros, ibi oupota, en Opoié, через "шу" я перекладаю артикул ten перед gynaika, який очевидно тут має корелятивну силу. Отже, за Геродотом, у Аріапейта разом з Опсією були і інші жінки. А.К.
- /17/ Пор. Геродот IV 114 /амазонки кажуть скитським хлопцям: "...ваші жінки сплять на волах, роблять жіночу роботу, не хотять на лог ні купити нічого інше" і свідоцтво близького до часу Геродота трактату "Про повітря, води та місцевості", що його прописують Гіппократові, /орзд. 28/ про те, що скитські жінки не втримували турліт та визначалась, глекістію /aytai te atalaipoi kai pterai/ А.К.
- /18/ Таке припущення не суперечило би вікомостям, що їх Геродот пише про массагетів та савроматів: пор. Геродот I, 216 "Звичай у них /п.-т. у массагетів/ такі: кожний бере за себе одну жінку, але всі користуються з них гуртом: те, що за співіканням гелленів роблять скити, /в дійсності/ роблять не скити, а массагеті. З якою жінкою побажав /мати вродити/ массагет - чоловік, він вішав сагайдак перед її пояском та злучається безбоязно. Геродот IV 116 "З того /п.-т. через те, що савромати походять від амазонок. А.К./ жінки савроматів потерджують- ся стових звичаїв: вони їзять кіньми на логі з чоловіками і без чоловіків, хотять не війну, та носять одяг такий самий, як чоловіки. А.К.

Андрій Кацевалов.

ОКУПАЦІЯ ТАВРИКИ РИМОМ

У І в. н. е. /I/ X/

У напису Тиб. Плавтія Сильвана після переказування його воєнних і дипломатичних успіхів є одне особливо цінне для нас повідомлення: "також Скитського царя він примусив зняти облогу і відійти від Херсонесу, розташованого на Борисфені". /2/ У цій короткій фразі в дійсності криється дуже великий історичний факт - поширення римського протекторату на весь ланцюг грецьких колоній північно-західного узбережжя Понту і Криму аж до волоків Босфору.

Підлеглість усього північного Причорномор'я була вже давно однією з цілей римської політики на північно-східному краю Римської держави. Оволодіння північними узбережжям Понту, передусім, робило римлян широкими господарям морського шляху на схід - на Кавказ, що набував для Риму, у міру того як розгорталася його боротьба в Парфії, що далі то більше стратегічного значення - як фланговий плацдарм, - і до гирла Дніпра та Дону, звідки вже за часів Геродота із-

x/ Від Редакції: Переклад з московської мови. Доцент ПЕТРО ОЛАЩЕНКО. Оригінал надруковано в журналі "Вісник преней історії", № II /14/, 1941, стор. 87-97.

дили до "Рипейських гір /Уралу/, та в Західній Сибірі /Алтай/, де грифи стережуть золото" /3/. Крім того, панування Риму над цим узбережжям візуалізувало увесь варварський світ Східної Європи від виходу до моря і ставило його в цілковиту залежність від Римської держави.

Тому вже перші легати Мезії велику увагу в своїй адміністративній діяльності звертали на відношення до греків-колоністів північно-західного узбережжя Понту і orae Thraciae, про що свідчать листи Туллія Реміна і Флавія Сабіна до "архонтів, релігійного народу" Істрії /4/ з підтвердженням привілей цього міста. Згадується в цих листах і відвідування намісниками Мезії прибережних міст: так, Туллій Реміна пише, що послі Істрії прийшли до нього "під час перебування його у місті Томи". Флавій Сабін стає свого роду патроном Істрії, і навіть після того як він склав свої обов'язки новим легатом Мезії, до нього приходять почесні посольства з проханнями і проханнями /5/. Таким чином, уже до 56 року, часу завершення посади легата Мезії Флавієм Сабіном, уся ora maritima Thraciae була цілковито засвоєна Римом.

Зробити це римлянам було тим легше, що всі грецькі міста Причорномор'я були в цей час у цілковитому занепаді, особливо після цілковитого порозуміння з боку гетів у половині I в. до н.е. Яскравий опис цього занепаду під час правління Доміціана має Іон Хризоустом у своїй Борисфенітській промові /XXXVI/: "Місто борисфенітів /Ольвія/ своєю величиною не відповідає своїй колишній славі в наслідок неогорозових руйнувань і війн... Остання і найбільше руйнування було не більше як за 150 літ: гети взяли його і інші міста на лівому березі Понту аж до Аполлонії. В наслідок цього справи тамтешніх еллінів прийшли в цілковитий занепад: одні міста зовсім не були відбудовані, інші - в поганому вигляді, і про цьому насунула в місто маса варварів". Безперечно до всіх міст північно-західного берегу Понту і Фракійського узбережжя можна застосувати описане Іоном Хризоустом становище, в якому була Ольвія в післягетський період: "Про колишнє руйнування міста свідчать погані вигляд будівель і тісно розташування міста на невеликому об'єкті: воно прибудовано тільки до невеликої частини колишньої міської смуги, де лишається ще декілька башт, які не відповідають ні величині, ні силі теперішнього міста; просторинь між ними тісно забудовано невеличкими будинками, майже без перемешок /інтервалів/ і обнесено дуже вузькою і неміцною стінкою. Деякі башти стоять так далеко від заселеної тепер місцевості, що не можна навіть уявити собі, щоб вони належали одному місту. Все це є явною ознакою його руйнування і притім ще те, що в храмах не лишилося ні однієї цілої статуї, але всі вони знівечені, так само як і ті, що були на надгробках пам'ятників" /6/.

Таку ж картину занепаду міста Томи має і Овідій у своїх "Tristia". Це ж стверджують і археологічні розкопки Зармаковського, Семенова-Зусера і інш. в Ольвії /7/, Párvan'a в Істрії /8/, Th. Kavciuc-Sáveanu Callatis /9/ і інш. Листи легатів Мезії до мешканців Істрії показують, що останніх найбільше цікавить питання не про торговельні, а про лісні і риболовні привілеї, - свідчення невисокого ступеня господарства. В Сльвії в I в. карбувалась і хочила монета з іменами і портретами скитських царів, під владою яких Ольвія була деякий час. Тому треба думати, що ці грецькі колонії Фракійського узбережжя Понту і низу Дністра та Дніпра не тільки не боролися від римлян своєї незалежності, а,

навпаки, сами схилилися під протекторат Риму, баючи в ньому визволителя від влади варварських царів.

Тиб. Плавтієм Сильваном підставив посаду легата Мезії став упало продовжувати цю розпочату його попередниками політику, енергійно поширюючи межі своєї провінції далі в бік задунайського узбережжя Понту. Написи дають підставу думати, що з 57-го року, себто першого року легатства Сильвана в Мезії, Тира, яка володіла значною територією /Басарабія/, що походила до низу Дніпра, теж підпадає під владу Риму /10/. З цього року Тира починає і свою нову еру. Можливо, що тоді ж залежною від Риму стала і Ольвія, володіння якої безпосередньо межували з областю Тирі і лежали теж на правому березі Дніпра. Таким чином, римський протекторат над західним узбережжям Понту вже з самого початку намісництва Тиб. Плавтієм Сильваном і саме завдяки його діяльності поширюється на північний схід до самого Дніпровського лиману.

Натурально, що римську адміністрацію Мезії могли зацікавити тепер і алогічні поції, що відбувалися "по той бік Дніпра", це були володіння останнього незалежного від римлян міста північного Причорномор'я - Херсонесу, і вона шукала тільки привогу, щоб і його поставити в становище, подібне становищу Ольвії і Тирі.

Херсонес в половині I в. н.е. був також у дуже скрутному становищі. Це стоїть у зв'язку з загальною політичною ситуацією, що склалася в 40-50 р.р. н.е. в Криму. На Боспорі в 40-х роках відбувався великий національний антиримський рух. Головою його був цар Митридат III /41-45/, син Аспурга і "нащадок великого Ахемена", саме зацарювання якого, мабуть, відбулося всупереч бажанню римського уряду /Cass. Dio, IX, 8/. Римська дипломатія пустила в хід свої звичайні засоби інтриг: вона стала протегувати претензіям на боспорський престол брата Митридата, Котиса, і в 45 р. проголосила його боспорським царем. Цей ставленик Риму, що прийняв у угоду римлянам навіть ім'я Тиберія Клія Котиса і що принижено іменував імператора своїм "спасителем і добродійцем" /IPE, II, 32/, міг зацарювати на Боспорі тільки насильно, за допомогою великого загону римських військ, яким командував "dux Romanorum" Тицій Галл /Tac., Ann., XII, 15/. Тацит докладно розповідає, як після відходу головних римських сил Митридат пробував скинути брата і знову захопити владу, підступаючи до самого Пантікалею "з варварськими племенами і перебіжчиками" і як військам Котиса разом із декількома когортами римського війська під начальством римського вершника Юлія Аквіли, залишеними на Боспорі Тицієм Галлом як гарнізон, нарешті, після великих зусиль пощастило відігнати перебіжників Митридата до гирла Танаїсу. Тут його остаточно розбили, видали Римові і, привісивши до Риму, /49 р./, виставили як бунтаря на форумі на показ народові /Tac. Ann., XII, 15-20/.

Ці подвиги чвари на Боспорі, коли претенденти підіймали за свою справу навіть "варварські племена", безперечно привели, до значного посилення в Тавриді скитських і таврських елементів. Вони були смурними при батькові Митридата III і Котиса, царі Аспурга /8-38 р.р. н.е./: отримавши його розповідь, що він "володів над багатьма сусідніми народами і скотів скитів і таврів" /IPE, II, 36/. Але тепер становище змінилось. Так, Тацит /Ann., XII, 17/ на закінчення свого оповідання розповідає про катастрофу, яка спіткала римські війська, коли вони поверталися з походу до Танаїсу

на свої звичайні бази. Коли ми поверталися, частя зратило нас: деякі з кораблів /війська поверталися морем/ віднесли до берегів таврів і їх там захопили варвари, при цьому було вбито начальника когорти і більшість людей допоміжної загону". Одночасно з пожевленням цієї піратської і розбійницької діяльності горців-таврів боспорська колотняча кінця 40-х років, натурально викликала, як це звичайно було і раніше в подібних випадках, і активніші виступи скитів із степової частини Кримського півострова: скити посилювали натиск і на Боспор і на все узбережжя Кримського півострова, до якого вони весь час намагалися пробитися - з часів Скідура і Паллака /кінець II в. до н.е./ . Від усього цього особливо повинен був терпіти ізольований від інших грецьких міст Херсонес, якому Боспор, взятий власними порядками і небезпеками, ніяк не міг тенов допомогти.

Ця небезпечна ситуація Херсонесу в середині I в. і висловлено в короткім повідомленні епітафії Тиб.Плавтія Сильвана про те, що скитський цар розпочав уже справжню облогу Херсонесу. Декілька херсонеських написів, хоч і сильно зіпсованих, але, як можна проте встановити, належних формою літер і змістом до цього ж часу /II/ і до цих же полій, розповідають нам трохи докладніше освітлити ці обставини. Один напис розповідає про якогось "basileus" очевидно, скитського царя: до цього можна віднести слова напису, що "налетівши з силою війська... скитів, сарматів і союзників... спалив огнем усю країну". /12/ Під "союзниками", тут безперечно, треба розуміти таврів через те що сармати згадують ворожих грекам елементів, як за часів Пісфанта, їх спільний бляк і спільний похід проти греків-колоністів і, особливо, Херсонесу, який уже не міг захищати своєї території і сам був під загрозю захоплення.

Другий напис /13/, близький щодо часу до першого, малює особливо докладно ту саму ситуацію, натякуючи в той же час і на якийсь внутрішній заколот в Херсонесі. Тут воно зветься "тираном", бо він намагався, знищити споконвічну автономію і суверенітет Херсонесу /tal patrion Cherson-casitas elevterian /ochlos / . Був час, коли цей "тиран" навіть місто захопив, і Херсонес терпів під його владою, але місту пощастило звільнитися від неї без кровопролиття. Потім "тиран", спираючись на провінціалів переверсту /hoi neoteriksants втруче підхотив до міста /подібно Митричату III, теж, мабуть, з "варварськими племенами і перебіжчиками" і зібрав до порону херсонеських громадян. Херсонес знаходився в умовах постійної загрози ворожого нападу, руху нгзів і голодівки - очевидно, звязаної з плинтуванням його тери- торії.

Але найцікавіше для нас у цьому другому напису зображення оборонних заходів Херсонесу і пошукувань зовнішньої допомоги. Міська влада і заможні громадяне заклопотані укріпленням міста і шанують особу, якій присвячено напис, - якогось свого заслуженого громадянина за те, що "вирваний епімететом міських поибутків, він передусім збав про укріплення міста і області, будовав стін". Особливо ж відзначається та його заслуга, що уповноважений громадянами Херсонесу передати їх прохання на розгляд великого імператора і сенату... /про допомогу/ від наорцу Римського і відбувши

полорож до Риму на власні кошти, знову знайшов для херсонесців споконвічну волю". Останнє повідомлення напису врівно свідчить про те, що Херсонес сам закликав Рим втручатися в справу Таврики, чекав римської окупації, як вдоволення від скитської небезпек, а також і від руху нгзів населення, і готовий був всіляко погвитати втручання римлян, не зважаючи на все своє прагнення до "споконвічної волі". Подібні ж заклики про втручання і допомогу направлялися одночасно керівним херсонеським коламу не тільки до Риму, але й безпосередньо легатові Мезії, мабуть Тиб. Плавтію Сильванові. Якраз так розумів Латисев світоцтво ще одного херсонеського напису про участь іншого видатного херсонесьця у "посольстві до намісника Мезії", відносячи свічення цього напису до цього ж часу і до цих же полій /14/.

Все це і було для Сильвана зручним приводом втрутитися в справу Херсонесу і полорожти межі своєї провінції "за Боргсфен", ліквідувавши тим останній незалежний від Риму вистинок на північному узбережжі Понту, який порушував цілковите панування римлян на північно-східньому морському шляху.

І от, у херсонеському напису IPE I, № 369, ми знаходимо прославлення херсонеською владою давно жданого визволителя, який, нарешті, з'явився. Оскільки можна зрозуміти із нецього фрагментарного тексту напису /збереглася тільки середня його частина/, цей визволитель від небезпек, яка загрожувала з боку скитського царя, що плинтував усю країну, уже не був херсонеським громадянином, як особа, шанована в напису № 365. Він зовні прибув на херсонську територію на дванадцятій тень, переправився до міста і всю країну плинтував під свою охорону /15/.

Тут слід звернути особливо увагу на слово "переправився" /переправився/, що означає переправу на кораблях у Херсонес через Севастопільський рейд, себто, щодо географічного місця Херсонесу, з півночі. Треба думати, що саме з цього боку, з півночі ж, себто з гвола Тніпра, із Ольвії прибула морським шляхом ця бажана допомога. Чужоземні - точніше, римські військові сили /ні про які інші в цей час не могло бути і мови/ тільки час займали вчкікувальну позицію на північному боці Севастопільської затоки, в районі теперішніх Костянтинівської і Михайлівської батерей або Братського кладовища, мабуть, ведучи переговори з ворогом, що обложив Херсонес, потім без бою /про нього в напису не згадується/, внаслідок відступу тих, що облягали, зайняли місто і стали будувати захисні споруди на кордонах "усєї країни". Всі ці вислови херсонеського напису цілком підходять до ситуації 50-х р.р. і до того сходяться з словами епітафії Тиб.Плавтія Сильвана, що він примусив скитського царя зняти облогу Херсонесу - мабуть, без бою, а скоріше шляхом воєнно-дипломатичного втручання /16/; а тому можна думати, що і сам цей напис з почесним декретом Сильванові з боку херсонесців, подібним тому, який за 150 років до цього був складений на честь Пісфанта.

Таким чином, на підставі усіх цих епіграфічних матеріалів вимальовується досить яскова картина херсонеського походу Плавтія Сильвана. Цей похід, безперечно, мав характер комбінованої воєнно-морської експедиції, базою якої були Ольвія або Тира, звідки легко було морським шляхом переправити до Херсонесу велику залогу війська на "дванад-

п'ятий день", рахуючи з початку облоги. Зскатра військових суден складалася із кораблів равенської фльоти, командированих в розпорядження легата Мезії, бо своєї військової фльоти в цей час Мезія ще не мала / вона з'явилася лише за часів Веспасіяна, чому і мала назву Flavia /; навіть у пізніший час в Херсонесі стояли римські військові кораблі з Равери, як про те свідчать херсонеські написи / I PE, 12, № 417/. Штемпелі: печатки старовинних римських будівель у Тавррці /часів Нерона/ теж мають тавро "vexillatio classis Ravennatis", себто залоги особливого призначення равенської фльоти /AI-Toloz/. До військових римських кораблів, як і за часів Діоклента та Лівія Галла, призначали кораблі грецьких міст узбережжя - Тир та Ольвії. Із суходолних військ Мезії у поході, мабуть, брав участь leg. VIII. Augusta. Так, Domaszewski перший звернув увагу на те, що з 60-х років цей легіон носив особливу почесну назву "bis Augusta" /17/ і зв'язує цю особливу відзнаку з вдалим східним його походом в причорноморські степи і під далекій Херсонес проти скитів, які й тоді ще були страшні своєю непереможністю. Воєнними діями, треба думати, керував сам легат Мезії, інакше він не згадував би про це в своєму написі. Шодо часу, то ця римська експедиція римлян повинна була відбуватися разом з походом Сильвана на Тавр /57 р./ і, мабуть, була його продовженням. Мало того, вона була, безсумнівно, і ланкою у виконанні широкого запланованого і добре підготованого римом великого воєнного плану. Адже одночасно з цим, ранньою весною 58 р., розпочала свій східний похід і малоазійська армія Корбулона /18/: північний її загін, у якому взяв участь другий із тих легіонів, що стояли в Мезії - IV - Scythica, перекинутий у Малу Азію, одночасно йшов на схід із Каппадокії вздовж південного узбережжя Понту, просуваючись до Арменії і Колхіди /Tac. Ann., XIII, 7-8, 34-41/.

В результаті цих комбінованих дій Сильвана і Корбулона до 60-х років і в. н. е. уряд Нерона мав дуже великий загальний успіх у своїй східній політиці. У 59 р., з захопленням Артаксати і Тигранокерту, вся Арменія була в руках римлян. Іберія /Грузія/ і племена кавказького узбережжя /мост-ХІІІ, 37, ХІV, 23-26; Cassius Dio, LXII, 20/. В 63 р. Понтийське царство було перетворене в римську провінцію, і в цьому ж році ця ж доля /тимчасова/ спіткала, як думають, і Боспор /19/.

Тепер з'являлись у суцільне коло об'єкта фланги римського наступу на східні й північні береги Понту - із Сирії і Малої Азії через Понтийське царство, Кавказьке узбережжя на Боспор і з Дунаю через припонтійські степи і північно-західні грецькі колонії на Херсонес. Понт став до 63 р. свого роду внутрішнім римським морем. Це відзначено у відомій промові царя Агриппи, яку Іосиф Флавій проводить у своїй "Іудейській війні". Промова ця, як показав Domaszewski спирається на якийсь дуже важливий римський офіційний документ про дислокацію римських військ в 66 р. і лані щодо Фракії, германських провінцій і Британії цілком цілком стверджуються сучасними епіграфічними лангами /20/. Оп'явши римську військову міць і перерахувавши римські військові сили в різних провінціях Римської імперії, Агриппа переходить до областей Понту: "що ж говорити про еніохів, колхів, про плем'я таврів, про боспорців і інших народів, що живуть

х/ про п у щ е н о : як о т р а н с п о р т и , б у л и б е з п е р е ч н о ,

навколо Понту і Местиди. Вони раніше і власного не вганявали володаря, тепер же підлягають трьом тисячам легіонних солдатів, і союз вісім військових кораблів цілковито замирили неприступне до цього часу і непригвітливое море". /"Ios". Fl., Bell. iud. 2,16,4/.

Звичайно, тільки частину цього загального результату треба віднести за рахунок походу Тио. Плавтія Сильвана. Як можна бачити з його напису, ні до еніохів, ні до колхів, ні до боспорців, про що згадав Іосиф Флавій, він не мав ніякого відношення. Це було цілком малоазійського командування. Але його похід мав своїм наслідком початок другої, дво-сотлітньої окупації і експлуатації римлянами Херсонесу і його області. З цього часу західне узбережжя Криму входить в склад провінції Мезії. Легати Мезії становляться прямими начальниками Херсонесу, їм ставлять у місті статуї з почесними написами, як це було завелено в містах римських провінцій. Перший напис, що дійшов до нас, стосується до часів правління Веспасіяна: "Секста Веттулена Церіаліса, легата і пропретора Веспасіяна Кесаря Августа, поставив наріз / IPE, 12, № 421/, друга - вже з часів Коміціана: "Секста Октавія Фронтоне, легата і пропретора імператора Коміціана, Кесаря бога Августа Германського, поставив наріз" / IPE, 12, № 422/. У самому Херсонесі, яко його військовий комендант і командир римського гарнізону, що стояв на території Херсонсу, треба думати, уже з цього часу, оселяється військовий трибун / IPE, 12, № 417; напис стосується до другої полорднн II в. / Гарнізон - vexillatio Chersonesitana / IPE, 12, № 404, 550/, на підставі надгробних написів, складався із солдатів першого італійського легіону / IPE, 12, № 417, 547, 548/, який стояв у Мезії з 69 р., і в допоміжних загонів: згадаються, наприклад, перша кілікійська когорта, теж із армії Мезії / IPE, 12, № 554, також 553 і 555; всі вони - пізнішого часу / . В гавані Херсонесу стояли римські військові кораблі під командою триархів, підлеглі теж римському херсонеському комендантові - військовому трибунові / IPE, 12, № 417/. Римське військово командування взяло на себе захист усієї області Херсонесу так треба розуміти наведений вище напис в честь виволителя від скитсько-сарматської небезпеки: *tas choras harantes... efilaksen ambalon.* Це вказує, що римські військові пости з'явилися і в другорядних містах Херсонської області - у Міркінітіці і Сімболон Димене /Балаклана/, на Ктенусі /Інкерман/, на укріпленнях / - стіни /, розташованих по суходольному кордону Гераклійського півострова, між Балаклавською затокою та Інкерманом. Деякі сліди цієї римської військової окупації уже виявлено сучасним археологічним дослідженням Гераклійського півострова, але треба вгадати, що покищо в цьому відношенні зроблено дуже мало. Херсонеський музей до цього часу ще мало приділяє уваги вивченню цієї доби, і в музеї тільки нещавно / в 1938 р. / з'явився спеціальний відділ римських пам'яток.

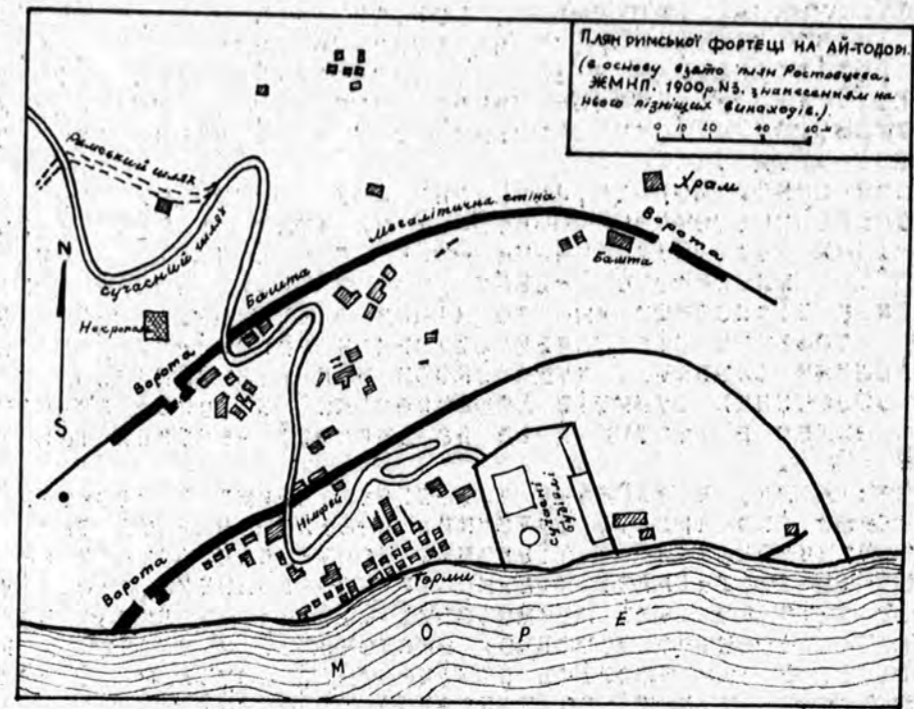
Поете римське військово командування не обмежилось окупацією самої споконвічної Херсонеської території, себто Гераклійського півострова і частини західного узбережжя Криму /21/. Воно продовжило і закінчило те, що за 150 літ до цього за таких же обставин розпочав Діоклент, - військово окупацію незалежної до цього часу Таврики, себто південного гірського узбережжя Криму. Про це свідчать у вищепри-

веленому місці Іосиф Блавій, кажучи про підлеглість рим-
 лянам "племені таврів"; про це ще певніше говорять і знач-
 ні археологічні дані, зібрані на гірському березі Криму,
 на мисі Ай-Топор, завдяки систематичним розкопкам з участю
 М.І.Ростовцева в 1900-х роках /22/ і В.Д.Блавацького в
 1930-х роках /23/, а також завдяки озвітком наукових спів-
 робітників Алуштинського історико-побутового і Алтинського
 краєзнавчого музеїв /в останньому переходяться і більшість
 матеріалів, знайдених при розкопках; частина їх також у
 Моск.Державному Історичному музеї і Моск.Музеї образотвор-
 чих мистецтв ім.А.С.Пушкіна/. Базуючись на цих матеріалах
 і притягаючи для аналогії інші, значно краще висвітлені
 джерелами, близькі щодо часу і схожі щодо обставин військо-
 ві операції римлян - наприклад, походи Цезаря в Британію
 в 55-54 р.о. до н.е., похід Калігули на хаттів в 41 р. і,
 особливо, похід Клевія в 43 р., який закінчився завоюван-
 ням Британії, - можна тепер намалявати досить виважну кар-
 тину початкового періоду римської окупації незалежної че-
 цього часу Таврики.

Як показують монети, знайдені при розкопках римсько-
 го військового постю на території ай-топорського маяка,
 в 7 кілометрах від Яти, безперервна серія яких починаєть-
 ся в царстві імператора Гальби /68-69 рр./, початок цієї
 окупації слід відносити уже до кінця 60-х років, себто до
 часів, дуже близьких від появи римських загонів у Херсонес-
 сі /24/. Іншими словами, дуже скоро після захоплення про-
 кордонних оборонних пунктів Херсонеської області римські
 війська перейшли в наступ і на незагарнені частини терито-
 рії таврів /25/.

Операція ця, в зв'язку з географічними і стратегіч-
 ними умовами /розляність Таврики, незахищеність тилу і
 флангів на випадок руху з півночі, панування римлян на мо-
 рі і наявність достатньої кількості перевозних засобів,
 які могли б дати грецькі приморські міста/, повинна була
 спочатку мати характер морської експедиції з висадкою ве-
 ликої десанту в незагарненій наміченному, зручному і стра-
 тегічно важливому пункті на південному березі Криму. Це
 було саме так - показують знову ті ж штемпелі цеглин
 найраніших римських будівель на південному березі з зна-
 камі залогів /тут, вірніше, ескарпи/ особливою призначення
 /vexillatio /вартенської фльоти. Як робили римляне такі
 десантні операції - докладно описують Цезарь /De bello Gall,
 у, 8-II/ і Ціон Кассій /IX, 19-20/ - останні в зв'язку
 з висадкою Авла Плавтія, головного командувача римського
 експедиційного корпусу в Британії в 43 р. н.е. Чоло сучас-
 ного Richborough англійським археологом пощастило відкрити
 і місце самої висадки і зібрати на ньому дуже цікавий ма-
 теріал /26/ див.план/.

У Таврині найауучнішим пунктом для висадки римського
 десанту в 60 р. н.е., безперечно, була алтинська бухта:
 адже на всьому простяві від Херсонесу до Алушти нема такого
 рівного і зручного для почалу античних кораблів берега,
 який допускає вивількання їх на суходіл, як це завелено бу-
 ло в античні часи. Єдиним суперником їй могла б бути ще
 бухта Бати-Димана, але вона була значно близько від Хер-
 сонесу, на самому крайньому західному кінці Таврики, і
 удар сюди не міг дати великого воєнного ефекту. Висадка рим-
 лян в 60-х роках н.е. саме тут в найбільше правдоподібною

як в наслідок центрального становща ялтинського узбережжя в Тавриці, як і завдяки вигідним умовам для розгортання висаджуваних залог у широкій ялтинській долині, з орієнтацією і на північ - в бік проходів /багазів/ на Яйлу - і на захід та схід - проти головних городищ, сховищ /*oppida*/ таврів, на Ай-Топор, і Кішку в один бік, Аю-Дар і Кастель - в другий. Справою честі ялтинських наукових робітників - археологів і краєзнавців - буде не відстати від своїх англійських колеґ і за допомогою пильних пошукувань знайти матеріали, які б стверджували або, навпаки, спростовували б ці попередні припущення.

Можна думати, що сама висадка відбулася майже без перешкод. Розрізнені родові союзи таврів не могли спочатку робити серйозний опір римським десантним силам. Також і висадка римлян у Британії в 43 р. н.е., за повідомленням Діона Кассія, відбулася без перешкод з боку бритів, які сховалися в лісах і болотах, звідки римські війська, збудувавши міцну вихідну фортецю на місці висадки /пор. *Caes. De bello Gall.*, V, 8 /, заходилися послідовно виганяти їх. Вони діяли при цьому окремими залогами по радіальних напрямках: так, сам Авл Плавцій провадив військові операції проти бритів переважно в північному напрямку, в бік нижньої Темзи, а його легат, майбутній імператор Т. Флавій Веспасіян, діяв вздовж південного берега і захопив остів Уайт /*Caes.*, *De bello Gall.*, IX, 20 /. Ту саму стандартну тактику, звичайно, римляне застосували і під час початкової окупації Таврики. За це промовляють сліди значних руйнувань в мегалітичних /себто таврських/ мурах Хараксу - мабуть, результат цієї римських облогових машин і слід римського штурму, яким ліквідовано було це величезне городище таврів. Це саме треба припускати і щодо таврських *refugia* на горах Кішці, Аю-Дарі та інш.: вони всі були зайняті римлянами дуже швидко, хоч, правдоподібно, після розв'язливого спротиву їх оборонців.

Але якраз після цих перших успіхів і повинні були початися головні труднощі для римського командування. Жорстокі несподівані удари і втрата рятунку неприступних до цього часу городищ правдоподібно змусили, розрізнені родові і племенні організації таврів об'єднатися між собою. Тому після перших успіхів на самому узбережжі, підійшовши до верховин Яйли, римські загони могли зустріти вже великі з'єднання таврських воїнів. Повинна була розпочатися загальна польова війна, що ускладнялася дуже небезпечними для римлян партизанськими діями в захоплених уже районах, це своєю чергою викликало з боку римлян звичайні способи систематичного знищення непокірного населення. Якраз таку картину і малюють нам звістки Тацита і Діона Кассія про майже одночасні римські воєнні операції в Британії. Також, безперечно, були серйозними ворогами, яких зломити було дуже важко, - з ними не порозумілись навіть "воєводи Мітридате". Тому треба думати, що в той час, як головні воєнні дії розгравалися на Яйлі або на північних схилах південного пасма Таврійських гір, вірні своєму звичаєві римляне, звичайно, діяли також за допомогою ударів з флангів - із Херсонесу через Ктенус /Інкерман/ та Кіркенетиду /Евнаторія/, можливо також і з боку Феопсії /Цезарей/.

А одночасно з цими польовими діями наступального характеру ішли засвоєння і закріплення уже захопленого південно-бережжя /27/. Пам'ятником цього і в римський Кастел

Харакс: в цей період переваги наступальних операцій і польової війни це старе oppidum таврів, ваяте землями, перетворилося в значну запільну римську фортецю. Як показали останні розкопки В.Д.Блавацького /1935/, земляне негійно реставрували зруйновану ними при штормі частину таврської мегалітичної стіни /в північно-західному її відтинку знайдено черепцю з штемпелями vex classis ravenntatis, себто найранішої залози АЙ-Толору. Мають, проте, польові війська тіяли на перевалах, а може й на Яйлі і талі, матроси їлэты готували їм запільну базу на випадок вимушеного відступу. Але в зв'язку з тим, що для постійної залози територія цього городища /коло 6 га/ була занадто велика, всередині її була зроблена і друга, нова фортеця, ніби цитадель: ці внутрішні стіни в 1/2 метрів завтовшки виявляють ту саму систему мурування - панцирні стінки, засипані бутом із битої жорстви, і в них ті самі черепці з тавром равенської вексіляції. Вузькі ворота /всього 2 м./ були фланковані двома баштами. Рову, мабуть, не було, бо сама місцевість тут уже знижується. В середині другого кільця стін були споруджені кам'яні будівлі військового і побутового призначення: преторій на верховині маячної гори і при ньому, треба думати, спостережна і сигнальна вартівня - як у кастеллі Friedberg. Все це, проте, безповоротно загинуло при спорудженні маяка в 1830-х роках. Нижче преторія споруджені були різні будівлі військового призначення /комори, сторожеві приміщення тощо/, а також кам'яне похільне сальцове лазня - убога і тісна, проте з гіпскаустом /центральним опаленням/ /28/. Залоза, вгледо, провадила дуже примітивне таборове життя - у звичайних дощаних бараках за внутрішньою стінкою, мабуть на схід від будинку преторія, де розкопки Блавацького в 1933 р. виявили відсутність монументальних будівель. Просторинь між внутрішньою і зовнішньою стінами лишалась порожньою: вона була призначена для розміщення значних залоз на випадок їх відступу.

Таких великих фортець, призначених служити запільними базами для польових пізних військ, на території південного берегу Криму повинно було бути чимало, і Харакс в тільки типовим їх представником. Не це можна знайти наяк і в Ростовцева /29/: "Немає підстави думати, що місця перебування римських солдатів обмежувалися Херсонесом, Хараксом і Ольвією. Коли не постійно, то тимчасово римське військо могло займати не одно місцеве селище". Подібні АЙ-Толору-Хараксу запільні бази мабуть були і на горі Кішці, на Аю-Тазі, на Кастелі. Але і в них у цей час польової війни повинно було переважати те саме таборове життя - в наметах, дощаних бараках тощо. Тому від першого періоду римської окупації Таврики і не могло зберегтися великих монументальних будівель. Нам'ятинками перших десятиліть окупації Таврики римлянами лишались лише сліди руйн таврських городищ, які, проте, завдяки їх мегалітичному характеру, не в силах була зруйнувати поцентру навіть римська техніка, і тимчасові, таборового типу селища самих загарбників, яким, проте, як і в інших окупованих римлянами районах суцілься опісля стати вихідними точками розповсюдження римської культури.

Примітки:

- /1/ Див. ВДН, 1940, № 3-4 /12-13/
- /2/ CIL 3608 = Dessau 986: Soytharum quoque regem [= rege] a Chersonensi, que est ultra Borustenen obsidione summo.
- /3/ HEROD, IV, 21-27 Див. DAREMBERG-SAGLIO, Dictionnaire, стаття "Via"/Besnier i Chapot/; M.P.CHARLES-NORTH, Trade Routes and Commerce of the Roman Empire. Cambridge, 1924. 104-107.
- /4/ S E G /HONDIUS/, I, Fasc.2, 1924, N.329.
- /5/ Ibidem.
- /6/ Переклад у збірнику "Античний мід на юге России" за редакцією Бороздина, Туреева і Фармаковського, стор.45.
- /7/ В.В. ФАРМАКОВСЬКИЙ. Отчет о раскопках в Ольвии в "АР", VII, XIII, XXIII и OAK, 1896, 1901-1915; КОГО Ж. Розкопування Ольвії. Олеса. 1929; Л.М.СЛАВИН. Ольвія. Виланитво Академии Наук УССР. Київ. 1938; С.А.СЕМЕНОВ-ЗУСЕР. Раскопки в Ольвии в 1920-21 г. ИТАИМК, X, впр.5, 1931.
- /8/ V.PARVAN. Histria, "Ann.de l'Acad.Roumaine", Sect.hist., II serie, t.XXXVIII, 1916, 533-732 i III serie, t.II, 1923; S.LAMBRINO, Histria romaine a la lumiere des fouilles, R E L, IX, 1931, 77-83.
- /9/ Th. SAUCIUS - SAVENU. Gallatis, "Dacia, I. 1924, Pages 108, sq, II, 1925, pages 104 sq.
- /10/ CIL, III, pages 782 i pages 1009, 13751, a, b; 14214³⁴, 14215, 3-4.
- /11/ М.РОСТОВЦЕВ. История Херсонеса в эпоху ранней Римской империи "Сборник в честь Уваровой", стор.15.
- /12/ IPE, 12, № 369, : epipeton platui stratu... Exutan kai Savromato kai simachon eroesen choran puriflaktou. /так читат і доповнює М.Ростовцев/
- /13/ IPE, 12, № 355; РОСТОВЦЕВ, стор.15; Латишев, /IPE, 12, стор.313/, за "Gagat", має нахил відносити цей напис до часів Тиберія, бо проуч із імператором згадується й сенат. Проте на тій же підставі можна катувати його і першими роками правління Нерона, то яких він значно більше підходить своїм змістом.
- /14/ IPE, 12, № 420: presbevsanti poti ton tas Musias hegomona. Також ibid., стор.386.
- /15/ paregeneto toi dodeskatai hemerai... hiperbanen eis tan polin... tas choras harantes... efilaksen ambalon.
- /16/ Як "дипломатичну черемгу" розглядав цей успіх Тиберія Ілавітія Сильвана і L.Halkin, "L'antiquité classique, III, 1934, pages 145.
- /17/ CIL, VI, 3004, DESSAU, 1002; Domaszewski "Rhein, Mus", 47, 1892, pages 211.
- /18/ W.SCHUR, Die Creintropolitik des kaisers Nero. "Klio", Beiheft XV. Leipzig 1923, Seite 9-10.
- /19/ З 62-63 р. на боспорських монетах зникають монограми царя Котиса I і дати боспорської ери і замість них з'являються портрети і монограми Нерона або напис Neronos Kaisares. ЛАТИШЕВ. Pontika, стор.III.
- /20/ DOMASZEWSKI. Die Dislokation des römischen Heeres. "Rhein.Mus", 47, 1892.
- /21/ М.А.НАЛИВКІН. Северо-западное побережье Крима в эпоху античной колонизации, I "ИДИО", 1934, № 9-10, стор.164, зазначає, що в районі Евпаторії в городища і знахідки римської доби. Л.Н.Шульц в 1933 р. виявив ряд городищ римської доби, наприклад, коло сел Даран-Баба, Терпанці,

- Кульчук і Веляус. Матеріали розвідки, поповітжені на засіданні одної з катедр ГАУМК, хороняться в архіві ГАУМК; тив. стор. 164, прим. 3.
- /22/ Див. ІРЕ, 12, стор. 508-515 і зазначену тут літературу.
 - /23/ В. П. БЛАВАТСКИЙ. Раскопки Хиракса в 1931, 1932 и 1935 гг. ВД, 1938, № 2/3/, стор. 321-335.
 - /24/ Знайдено декілька монет і ренішого часу - наприклад, республіканський тенарій 81 р. до н. е. В. П. БЛАВАТСКИЙ, Раскопки Хиракса в 1931, 1932 и 1935 гг. ВД, 1938, № 2/3/, стор. 330. Але вони зовсім погливські.
 - /25/ Про це ж свідчить і те, що на штемпелях римських цеглин Хиракса з легендою *vex / illatio / s / lassis / Rav enatis* / нема слова *praetoriae* - почесного титулу, який дістала равенська фльота при Веспасіані / БЛАВАТСКИЙ. Раскопки Хиракса в 1931, 1932 и 1935 гг. ВД, 1938, № 2/3/, стор. 323/. Сама форма штемпелів типова для І ст. н. е. Див. Cassat et Charot: Manuel d'archéologie romaine, I, 1917, pages 14-17.
 - /26/ Див. I, P. BUSHE-FOX, в "IRS", 1926, 239; M. CARY. La Grande Bretagne romaine, nouvelles fouilles et recherches - RH, CLIX, 1928, pages 3-6; A. R. BURN. The Romans in Britain. Oxf. 1931.
 - /27/ Цей процес теж можна установити за аналогією, наприклад, з походом Калігули за Рейн на хатті в 41 р. В той час як основні військові сили римлян ішли вперед, у їх за- піллі відбувалося негайне закріплення костелами і фор- тами, тільки що "замуреної" області мартіаків SUET, CAL., 43-47; CASS. DIC, LIX, 21-22/.
 - /28/ Комплекс будівель південної частини терм. Докладніше див. В. Н. ДЬЯКОВ. Древности АИ-Толора. 1930.
 - /29/ РОСТОВИЦЬ. Скифия и Восток, стор. 78.

Проф. В. Н. Дьяков.

ЗНАЧІННЯ ЧОРНОМОРСЬКИХ ТА ОЗІВСЬКИХ ПОРТІВ ДЛЯ УКРАЇНИ^{x/}

Очі цілого світу звернені на полії, що відбуваються над українським Чорним Морем. Господарсько політичне по- ложення нашого моря, що рсділося посередині трох світів, Європи та Азії й над своїми берегами уможливило повстання багатьом першавам. /Україна, Румунія, Болгарія, Туреччина, Грузія/ було від віків й остане назавсігда тебенем липльо- матичних та воєнних змагань народів.

Коли ж теперішню війну, вісною сирівців, а головню заліза, хліба, нафти та вугілля називають, стає очевидна

x/ Доповнення передрук з "Українського Вістника", Берлін, Ч. 6, 1943.
В цій справі див. також ДИТОВЕНЬКИЙ Іван: Ozarnomorsko- azowskie porty USSR. "Problemy Europey "zschodniej", Warszawa, N. 1, 1939, str. 30-40.

роля цього моря, що у своїх берегах якраз ці неоцінені скар- би скриває.

Полуднева Україна та Північний Кавказ являються по- ловними теренами вивозу збіжжя, Донецький Кряж поставляє вугілля, а пніпрові простори - залізна та манганову руду.

В Аютемовську /Бахмут/ і в Славянську побувають сіль. Північний Кавказ поставляє для вивозу пров і земного олію, що становить 90% цілого побутного земного олію в СССР. У вивозі збіжжя й нафти Чорне Море має у СССР монополіве становище й тільки у вивозі пров уступає північному російсь- кому морю.

Перед світовою війною 1914-18 р. р. припало на Чор- не Море 49,4%, отже майже половина цілого морського оборо- ту царської Росії. У вивозі досягнуло Чорне Море навіть 69,4%, що головню треба приписати експортові збіжжя й наф- ти з Баку. /Як відомо з Баку до Батума в устровний олію- провід, яким іде нафта/.

Світова війна й революція в Україні приносить загаль- ний упадок торгівлі як також господарського життя взагалі. Треба було повшого часу, щоби ці відносини налацналися. Большевицькі господарські й політичні реформи не могли ко- рисно вплинути на розвій торгівлі в Україні. Щойно 1932 р. в загальнім обороті Чорного моря могли большевики заноту- вати перевершений стан із 1913 р. Натомість пристані Озівсь- кого моря ще 1935 р. не досягнули того стану.

За большевицького панування Чорне й Озівське море служило майже виключно цілям внутрішнього обороту, підчас того як Північне-Балтійське Море було наставлене переважно тільки на заграничний оборот.

Так прим. з найновішої гамбургської статистики 1939 р. виходить, що з Ленінграду до Гамбурга 1938 р.

прийшло 18 кораблів
а до Ленінграду відійшло 29
топі, коли з України, з Одеси до Гамбурга прийшло тільки 3,
а до Одеси з Гамбурга відійшло тільки 1 кораблів.

Характеристична господарка використання України большевиками виходить із чисел, які большевицькі статисти- чні лані виказують. З України майже виключно вивозили, а ні- чого не привозили. Це вповні відноситься до озівських портів, які не виказують жадного привозу й чорноморських, яких привіз стоїть у яскравій піспропорції із вивозом.

Як потребувало українське населення для себе тих пібр, які йому рідна земля давала, большевики злушували при- віз, тоді коли експорт, без огляду на нужду населення з року на рік більшав.

Не хочемо великими числами обтяжувати читача, беремо тільки 1935 рік як примір:

Із портів Чорного моря 1935 р.
вивезено: 7,200.000
привезено: 167.000

Ще гірше представляються порти Озівського моря. У цім семім році

привезено: 0.000.000
вивезено: 1.300.000

Зпоміж усіх укр. портів Чорного моря, від Акерману /Білгороду - 20.000 мешканців у 1939 р./ до Орла, займає Одеса олію із члових місць. Як найголовніший порт, із яко- го большевики вивозили українське збіжжя, зістала Одеса в

минушим десятилітті сильно розбулована. Всі портові приладдя та сама постань наскрізь модернізовані й стоять біля побіч модерних портів інших держав. Як п'яте найбільше місто СРСР, а третє по Києву, найбільше місто України, начисляла Одеса у 1939 році - 604.000 мешканців. /Київ - 346.000, Харків - 333.000 мешканців у 1939 році/. Свого значіння висоти обороту вперед світової війни Одеса ще не досягнула

1913 р. вивозив загальний оборот 4.200.000
1935 р. " " " 3.800.000

Всеж таки була Одеса побіч Петербургу одним із найважливіших портів імпорту царської, як також большевицької Росії. Своєрідні, по обсяженні Одеси німецькими й румунськими військами, згодом знову налагодити корабельний рух у цьому порті. Німецько акційне корабельне товариство Дунаю /D.D.S.G. /, що займає домінуюче становище на Дунаю, по відтворенні в Одесі свої філіялі, яких ціллю в налагодження руху між Дунаєм й Україною.

Оживлений рух панув між Одесою та другими українськими портами, в яких Миколаїв, що осівся над Богом у глибокому лимані, відіграв важну роль.

Місто це начисляло у 1939 році 167.000 мешканців і визначається великими фабричними заводами та вагостатами, де бувають чорноморська флота. Підводні човни, торговельні й воєнні кораблі, нафтові танки опускали цей порт, щоб відтак бунти по розбуханих хвилях Чорного Моря. Але не тільки флота, також великі фабрики залізничних цукромотив, вагонів і зброї оселилися в Миколаєві. Тисячі гармат, повзів та мільйони муніції випускало це місто. Тисяч залізничних коліс виїжджало з Миколаєва, щоб міряти великі простори Сходу. Портові приладдя для перепакування товарів, журавлі, холодильні, збіжжіві шпихліри та магазини наїшли в Миколаєві своє приміщення. Мимо свого в останніх часах величеського розвитку, портовий оборот Миколаєва ще не досягнув стану вперед світової війни.

1913 р. вивозив заг. оборот 2.100.000
1935 р. " " " 1.550.000

Завдяки своєму надзвичайно корисному положенню, по впливі Дніпра до Чорного Моря має третій з ряду український порт Х е р с о н /83.000 мешканців у 1939 р./ великі можливості розвитку, які через конкуренцію Одеси та Миколаєва не зістали якслід використані.

Вже цариця Катерина II. звернула спеціальну увагу на Херсон, оголошуючи його вільним портом Чорного Моря, але пізніші часи занедбали це місто. Щобно большевицьке панування на Україні, регуляція Дніпра та стягнення воєної промисловості до Херсону, дав можливість цьому портові пельше розвиватися.

Хоча Херсон, полібно як й інші вище згадані порти, не досягає стану обороту вперед світової війни, тож всетаки його розвиток наглядний із чисел, які в скорому темпі зростають:

1913	був загал. оборот	1.114.000
1928	" " "	52.000
1932	" " "	406.000
1934	" " "	476.000
1935	" " "	685.000

На півострові Криму /Таганта/ лежить п'ятьох 5, з огляду на господарсько-мореплавсько-стратегічне положення, важних портів, це в: Севастополь, Севастопіль, Ялта, Теодосія й Керч. Усі ці порти стали славними в сучасній війні.

П о р т Е в п е т р і я /30.000 мешканців у 1939р./ вказав 1913 р. обороту на 263.000
1935 р. " " " 133.000.

С е в а с т о п і л ь зі своїм 112.000-населенням 1939 р. відіграв як воєний порт велику роль. Корабельний рух відбувається в цьому порті остільки, оскільки це в потрібне до забезпечення й прохарчування населення.

Свій розвиток завдячує Севастопіль залізничній лінії, що побудована в 1880 р. і лучить це місто в Москвою. 1932 р. вивозить загальний оборот 170.000.

Я л т а завдячує свій розвиток прекрасному положенню, і в славна як купільне місто. Числила у 1939 р. 35.000 населення. Саме місто положене в китловні, виглядає як великий амфітеатер, що з півночі підпертий високими до 1.300 м. горами лістає дуже гарний вид.

1913 р. вивозить оборот 152.000
1935 р. " " " 93.000

Корабельний рух в Ялті в великому і вказує майже 7.000 кораблів, що річно відвідують це місто. Розуміється йде тут про менші кораблі, годібно ці, що обертають над берегами моря й привозять пасажирів. В кожному разі число 7.000 вказує не великим рух та значіння лати для України.

Більше значіння чим ці тепер згадані кримські порти має Т е о д о с і я /30.000 мешканців у 1939 р./ . Ця постань в також славна як купільне місцевість, а спеціально піскови пляжа. 1894 р. побудована залізниця повезлила Теодосія розвинути.

Головним товаром збуту являється тут збіжжя й вугілля. Цікаве, що стільки тепер згадане тут постань, Теодосія вказує більший оборот 1935 р. чим перел світовою війною.

1935 р. 735.000
1913 р. 425.000

О цілих 310.000 перевищила Теодосія 1913 рік.

Як посліпни із озівських портів лишеється ще К е р ч до обговорення. Це в колишня славна столиця - П е н т і к а - п е я, за часів Мітрелета VI. Епатора, пісера Понту й Південної України, згодом український - Керч. Нині це місто також бідших розмірів, бо числила у 1939 р. 105.000 мешканців. Лого воля як порту в лучба корабельного руху між Озівським і Чорним Морем. Стратегічно важний пункт дав змогу в скороченім часі підстатися до столиці Кубанщини-Краснодару та на Північний Кавказ. Керч розвинувся щойно в найновіших часах, завдяки багатим зложищем залізної руди. Числені копальні заліза стягнули до міста велику силу робітництва, яке в посліпних роках большевицького панування майже втрое зросло.

Портовий оборот досягнув 1935 р. - 620.000.

Щодо портів Озівського Моря, то тільки Маріуполь відіграв важнішу роль в корабельному русі. Інші порти як Бердянське, Таганріг, Ростів і Ейське відзначаються тільки прибережним, внутрішнім корабельним рухом, що відбувається на менших розміром кораблях.

Усі вимінені вище пристані, крім Маріуполя, є замало глибокі, щоб лати змогу проїжджати більшим кораблям. Також безнастанна боротьба з пісковим намулами утруднює поступ до портів. Часто мусять нанесені піски при памочі машин /багер/ бути усунувані. Далекосяглий морський рух, як було вже сказано, сконцентрувався в Маріуполі, а частину цього руху із Озівського моря перейняло до себе Новоросійське за який нетавно йшли тяжкі бої.

Корабельний рух у порівнянні з 1913 роком в 5.900.000 спав: 1935 р. на 4.500.000.
Головний спадок припадає на рух із зарубицею, нато- мість локальний оборот підвищився і то з
2.500.000 1913 р. на
3.200.000 1935 року, отже зріс о

700.000 в порівнянні з 1913 р.
Як я вже зазначив, являється **М а р і у п о л ь** найбільшою портом Озівського моря. /220.000 мешканців у 1939 р./ Само місто розпростерлося на березі українського сухозем'я та творить вантажний пункт для Донецького Кряжу, що тільки 100 км. сягає в загілля. Донецький Кряж є получений з Маріуполем трьома залізничними лініями й доставляє для свого порту вугілля, збіжжя, сіль, будовляні матеріали, тощо.
В порівнянні з 1913 р. вказує Маріуполь у 1935

1913 загальний оборот 1,900.000
1935 " " 2,500.000.

Другим вантажним портом на Озівському морі є **Б е р д я н с ь к е**. Він лежить на північному березі Озівського моря й нараховував у 1939 р. - 36.000 душ. Односторова залізнична лінія лучить Бердянське із загіллям. Сам порт до пристані йде через канал, який тільки при великих морозах замерзає, але зате безнастанні піскові замули унеможливають проїзд більшим кораблям. Пристань у Бердянському має локальний характер і в палекоморському русі не відіграє жадної ролі.
1935 р. відвідало Бердянське 2.400 кораблів по більшій часті малих, що обертують при прибережній полосі.
50 км від впливу Дону до Чорного моря, - **Р о с т і в** з 510.000 мешканцями у 1939 році. З тм населенням належить Ростов до ряду на більших міст України. Подібно як і Бердянське не відіграє Ростов жадної ролі в далекоюсяжному морському русі, а обмежується тільки до локального обороту кораблів, який для Ростова спеціально має дуже велике значіння. Як промислово-торгове місто, як вузол, що лучить у собі різні шляхи та центр модерної большевицької індустрії, відіграє Ростов у новішому часі важну роллю. Через цей порт ідуть залізничні шляхи, що лучать усі прибережні міста Чорного моря. Через Ростов переходять земно-одійні проводи, якими лється нафта з далекого Махач-Кала, над Каспійським морем, аж в Україну до Донецького Кряжу.

1935 р. відвідало до Ростова 8.000 кораблів о пересічній величині 58. N.R.T. що вказує на цілком локальний характер цієї пристані. Як останні українські порти на Озівському морі лишаются до обговорення Таганріг й Ейське.
Таганріг лежить на захід від Ростова й є від нього о 60 км віддалений. Зі своїм 189.000-ним населенням /1939 р./ до Опесі й Ростові був Таганріг найбільшим українським містом над Озівським морем. Зі загіллям є получений

Таганріг проторовою залізничною лінією, що з одної сторони Донецький Кряж, а з другої Ростов спокє із Таганрогом. Як у прибережнім русі виказує цей порт значний оборот, так у морському, далекосяжному лишився далеко позаду, провіваючи зі станом вперед світової війни.

1935 р. відвідало до Таганрогу 3.800 кораблів, по більшій частині малих розмірів.
Т а г а н р і г розложилось на східному побережжі Озівського моря напроти Маріуполя. Місто нарахувало 45.000 мешканців у 1939 р. та мало добре корабельне й залізничне получення з Ростовом.

1935 р. відвідало до Ейського 4.400 кораблів. Ейське є знане, як купидена місцевість.
Як останні порти, що лежать на території заселеній українцями в: Новоросійське, Туапсе й Орел.
Н о в о р о с і й с ь к е розташоване недалеко до порту, що веде до Керчу в Земенському загіллі.
Місто, що нарахувало 95.000 мешканців у 1939 р., розвилось в останньому столітті як один з найважливіших портів північного Кавказу. Через Новоросійське вивозено всі багатства Кавказу.

Сам порт є прекрасно розбудований і розпоряджає пристанню, що поміщає 20 великих парохолів найбільшого розміру. Великі шпхлери на збіжжя, 20 нафтових цистерн по 2.600 тон повности, журавлі та інші портіві урядження пишються в Новоросійську.

Морський оборот в 1913 р., що вніс в 1,9 мільона тон, зріс у 1935 р. на 2,3 - тон.

На сам вантаж припадає 1935 р. 1 мільон тон, тлі коли порція помалу зменшилася.

Новоросійський порт є получений із загіллям залізничною лінією, що через столицю Кубанщини Краснодар /204.000 мешканців у 1939 р./ біжить до Ростова /450 км./ в Кримська розгалужується залізнична лінія на пів часті.

Новоросійське є також славно з поклевів природного цементного каміння, що є теж предметом його експорту.

Т у а п с е лежить 128 км. на полудневий схід від Новоросійського. Догідний клімат та гарне положення цього міста є вливу йому, подібно як й гнишнім українським чорноморським портам, славу портів кліматичної місцевості.

Само місто нараховувало 35.000 мешканців у 1939 році. Через Армевіс в Туапсе получене з цілою сіткою советських залізниць. Звідси також виторж морського берега в напрямі на полудневий схід провалить залізничне шосе, що через С о ч і біжить до Орла. Цілий оборот в порті вніс в:

1913 р. 77.000 тон
1932 " 2.400.000 "
1935 " 1.500.000 "

Експорт, що 1939 р. сягав 1,4 міль. тон себто 53% цілого обороту, зменшилася 1935 р. на 403.000 тон.

1935 р. відвідало Туапсе 4.700 кораблів. Значіння цього порту збільшують ще нафтові проводи, які в Махач-Кала через Майкоп біжать до Туапсе.

Останнім портом, що його зачисляють до українських є **О р е л** /колишній Адлер/, але він не відіграє більшої ролі на Чорному морі.

Іларіон Калинович.

ПОХОДЖЕННЯ ДЕРЖАВНИХ БАРВ УКРАЇНИ.

Спроба посліду готської теорії.

Сучасні державні барви України - блакитна й жовта - відомі з давніх часів. Як початки Української держави сягають варязької або норманської доби, так і офіційні початки українського державного прапора сягають шведської або норманів-осьовників держави Герторіке - пізнішої Київської держави, що залюбки вживали тих барв. Гетьман Іван Мазепа вперше урядово встановив блакитну й жовту барви, як державні барви України, взявши їх зі свого союзника - Швеції та змінивши тільки їх геральдичне розташування /див. Максимилян Плечко - "Державні барви України", "Українська Література" ч. 20 від 10.7.1942/.

Коли брати цей момент за вихідну точку походження державних барв України, то мали б вони тільки 250-літню історичну традицію. Як проте виявляють найновіші дослідження в області стародавньої геральдики, існує ще один історичний момент, що його можна б вважати не тільки за вихідну точку, але просто за момент народження державних барв України в їх сучасному вигляді. Це - момент повстання на землях України Готської держави.

Як відомо, прабатьківщиною готів був Скандинавський півострів - сучасні Швеція, Норвегія й Данія. Вказують на те цілою шведській назви одної з шведських земель та одної-меншого шведського острова - Геталанд, шведського міста Гетеборг та шведської річки Гетелльє біля озера Венер. Південна частина Швеції ще й досі зветься Гетаріке - батьківщиною готів на півночі. Рівні сліди готського панування стверджено й в Норвегії. Як Швеція, Норвегія, так врешті й Данія завдячує своє повстання готським племенам, що заселили, мабуть, за прадавніх часів Скандію, Зеландію та Фіонію в сусіднім островам, а пізніш і частину Ютландії та Шлезвіга. Тільки частина Ютландії спочатку не була зайнята готами, тут бо сиділо германське плем'я англів. Переселення останніх у сучасну Англію мало можливість готському племені ютів заволоніти й цією частиною Данії й річка Ейлер стала південною межею скандинавського готського племені; за нею розпочинались уже чисто германські володіння.

Отже готи сиділи спочатку в Швеції, Норвегії й Данії. Звілтам побудили вони за переказом до сучасної Пруссії, де тимчасово в низині Вісли й осіли. Зкавує на те, між иншим, і назва міста Данціг, що походить просто від готської назви Готісканца. Традиція та відомість тепер в сучасній назві міста Глинні-Готенгаген. Провта, переказу цього не підтверджують жодні історичні дані. Старі племінні саги готів укажуть на те, що вони заселяли колись Скандинавський "острів". Численні знахідки по всьому Швеції підтверджують ту здогадку, що готи жили там саме великим скупченням оселями. Звілтам саме, мабуть, у наслідок перенаселення, вирушили вони через Балтійське море та Пруссію на південь до моря Чорного. Побувши в сучасну Україну, утворили вони могутню державу на берегах Чорного моря, що

згодом, по тих віках, у наслідок історичних подій, переселитися далі на Балканський півострів, загрозити Візантії, здобути Апенніни й Піреней та, врешті, утворити могутні держави в Італії, Франції та Іспанії.

Готи прибули в Україну року 150 од Р.Х. Центром готських політичних впливів була ціла сучасна Україна. Головним містом їх був Даниарстау, пізніш варязький К'євград, сучасний український Київ. Коло року 250 готи з'єднали в своїй державі численні сусідні племена - рокселанів у Озівського моря, сарматів у Чорного моря, аланів на Волзі та цілий ряд більших і менших славянських племен, що заселяли європейський Схід. Вже року 260 здобули готи необмежене панування на Чорному морі, загрозивши безпосередньо Візантії та даючи здобути навіть Атену. Готи витворили сучасно могутню збройну силу, що, завдяки ній, впродовж трьох століть стримували накір євразійських кочових племен. Готську державу за часів найвиштованішого цера готів - Германаріха, що року 350 зарював антів - предків київських слов'ян та сучасних українців, вважють німецькі історики за першу справжню германську великодержаву. Вперше бо в історії держава ця обняла увесь європейський Схід, зайнявши в тогочасному світі рівнозначне місце побіч держав Перської, Грецької та Римської. Державна організація готів простягалася тоді від Балтійського моря аж до моря Чорного й Кавказу, од Ельби далеко поза Волгу аж до Уралу та Перської затоки. Ядром цієї могутньої політичної системи була сучасна Україна з Дніпром, як великим воєнним шляхом, і Чорним морем. І тільки року 375, під напором рунів, держава готів ув Україні банепаля.

Банепад Готської держави в Україні знищив справді організаційні форми цієї першої справжньої держави на європейському Сході, проте духовий зміст готської державності пережив на довго самий їх політичний твір. Перевага готів виявлялася переважним у політичному життю сусідніх племен. В цей саме період і Україна підпаде під переможний вплив готського життя - культури. Це й зрозуміло! Панування бо готів ув Україні впродовж трьох століть не могло не полишити по собі численних слідів їх культурно-економічного та політичного життя. Крім того сильні родово-племінні рештки готів залишилися й нападі на східно-європейських колонізаційних просторах, а їх існування стверджено було в останні наприкінці 18 століття саме на Крмі, де вони ще панували до року 1475. Визначні пам'ятки готської культури знайдені саме в особливому багатстві на Крмі та в Керчі. Південна, гориста, частина Крму поміж Суаком і Валеклавою в середні віки й майже до наших часів носила назву Готії. Там саме залишилася частина готів, що її не торкнувся гунський погром. Вона зберегла свою національну окремішність впродовж цілого тисячоліття аж до кінця 16 віку. В 17 столітті гинуть уже й тут усі сліди готів; останні їх рештки отетарилися, зберігши, проте, певну частину своїх сучасно праславну віру. Це був, наприкінці 18 століття, походить до нас вгладка про готів ув Україні: року 1774, під напором кримських татарів, що саме тоді заснували на Крмі незалежну од Туреччини державу, останні готи залишили Крим і переселилися на береги Озівського моря, заснувавши там місто Маріупіль та 23 готські оселі по всьому.

Найбільші культурні впливи полишили готи в українській мові: кругло 2100 слів ув українській мові походять напевно

або згодом в германського королівства й в тім чимала заслуга готів. Не слов'янські апостоли Кирило й Методій, але готи ввели християнство в Україну. З готських правозаконів повстали теж і перші слов'янські букви - руни. Це, коли мова про культурні впливи готів. Один із політичних їх впливів, що мабуть, тішор аж до наших часів, це - готська геральдика, в сучасному розумінні, що ми її, мабуть, свідомо чи несвідомо перейняли, відповідно застосували та виразмо її аж по нинішній день.

Державним знаком готів був блакитний леопарчий лев на золотому полі /пор. державні знаки Риму та Візантії - золотий орел на червоному полі/. Державними барвами готів були, отже, барви блакитна та жовта. Барви ті живіть і нині в державному гербі Данії. Державний знак готів - герб титулярного царства Готського - міститься там в оригінальному вигляді в верхній частині лівого кола на четвертому місці головного щита. Прабатьківщина готів - Швеція перейняла, на- томість, тільки їх барви - блакитну та жовту, що їх і пока- зує шведський державний герб. Політичні ж готського держав- ного знаку - золотий лев на блакитному полі, що міститься в лівій частині на першому місці та в правій частині на тре- тьому місці головного щита, північного походження, прийняв бо він, як герб панівної династії Золькунгер, аж у 1250 ро- ці. В Норвегії готська геральдика не полишила жодних слідів.

Прибувши в Україну, готи, побіч інших своїх звичаїв та матеріальних прикмет, почали, мабуть, вживати й своїх на- родних барв, що незабаром стали й барвами державними ново- заснованої ними держави. Волночас і зовсім сучасно знак го- тів перетворився у знак державний /пор. в аналогії римське Vexillum/. 300-літнє панування готів та північні їх впливи в Україні, звичайно, вчинили, що барви ті могли глибоко за- корінитися в територіальній свідомості племен, що колись за- селяли Готську державу. З часом, мабуть, племена ті почали, навіть, вважати ті барви за свої, тим паче, що були вони натуральними барвами української природи, що в ній вживували- ся колишні готські піддани. Слабий вплив східно-готського панування в Україні, це - блакитна барва на гербі Київської держави. Чужого в основі гербового знаку - льва - заступив згодом християнський символ - Св. Ахистратий Михайл, а з ним прийшли й інші барви емблеми, хоч гербове поле збільшилось те саме. Більшого зате просягли, впливи західно-готські, що їх показує герб Галицької держави. Там саме змінилася тіль- ки геральдична основа герба: гербове поле стало в золотого блакитним, а блакитний леопарчий лев обернувся в золотого звичайного льва. Цей самий пронос бачимо, зрештою, й в ста- рій Швеції, де в гербі Золькунгер поєдналася була аналогіч- на відміна: зараз нема жодної різниці поміж гербами галиць- ким і старої Швеції. Стини, проте зразок готського оригіна- лу, це зараз тільки герб Данії, де збереглася неабияково- ний справжній герб титулярної нині для Данії колишньої Гот- ської держави.

Не тільки, отже, варяго-нормани, що в п'ять століть піз- ніш прибули в Україну, але ще наперед перел ними вживали бла- китної та жовтої барв, як барв народних і державних, - готів. Барви ті, отже, мають у нас 1800-літню традицію, якщо раху- вати од початків Готської держави в Україні, - та 1100-літню традицію, коли рахувати од початків Київської держави. Барви ті, мабуть, були колись державними барвами не тільки Готсь-

кої, але й Київської держави. Гетьман Іван Мазепа, встанов- ливши урядово 250 років тому державні барви України, від- новив був тим чином майже 2000-літню традицію старої Україн- ської Землі.

Примітка. Історично повстали державні барви в Європі переважно зрешім випадково без жодного державно-тра- диційного зв'язку. Так впр. за основу державних барв Російської Імперії /біло-сине-червоних/ взяв був Петро I р.1699 національні барви Голландії /червоні-біло-сині/, аве- логічно, як і Іван IV в.1472 встановив був російський дер- жавний герб на зразок державного герба Візантійської Імпе- рії /двохголовий орел/. Зразком для державних барв Німець- кої Імперії /чорно-біло-червоних/ послужила за початком Біс- марком р.1867 комбінація національних барв Прусії /чорно- білих/, Ганзи /біло-червоних/ і Бранденбурга /червоні-білих/. Абсолютно випадково повстали й державні барви кол. Австрій- ської Імперії /червоні-біло-червоні/, що їх встановив був Генрих VI р.1189 на зразок жупана австрійських лицарів в тоді 3-го хрестового походу.

Максиміліан Плячко.

МАТЕРІАЛ ДО ІСТОРІЇ ПІВНИЧНОЇ УКРАЇНИ^{x/}
/Продовження/

3. Українська організація в
її роки.

Перел Великого 1917 року, одночасно отержано із Севастополя та Симферополя повідомлення зі зразком статуту відкрити на місцях Просвітні Рад й припинити діяльність Українського Землячества. В вербну неплію були вибрані Ра- ди із 15 чоловік, а на другий день Великого Просвітньою Радою уже був українізований 52. піш. запасний Віленський полк. На четвертий день ми отержали звістку, що заохрами місцевих Просвітніх Рад уже були українізовані - Симферополь- ський гарнізон, Керченська фортеція та частина Чорноморсько- го флоту. Зараз же були відкриті курси українізнавства в Симферополі та Севастополі. Через місяць в пра, дякуючи жи- тівській агітації військового гарнізону Симферополя, Севастополя, Феодосії та Чорноморського флоту перейшли на сторону Вольно- вників за виключенням Керченської фортеції, яке до останньо- го часу трималось поки не прийшли німці. Гарнізон Керченсь- кої фортеції, який склався виключно із українців, після походу німців перелав ім як фортецію так і майже, для

x/ Див. "Чорноморський збірник", кн. IV.

передачі Українському Урядові, та вигорів собі право переїзду повсюди на Україну.

Після приїзду німців, прийшлося всі Ради на терені Крима закрити, по тій причині, що німці ставилися дуже вороже до українських організацій. Відношення німців до українських організацій було таке ж як і до червоних москалів та білих.

Доходження організації українського Національного Бльоку при Уряді генерала Врангеля в Севастополі.

Ініціатива організації Українського Національного Бльоку належить перш за все старшинам, які працювали в армії генерала Врангеля. Почалося це з організації національного гуртка під назвою - "Кружок Українських Старшин". Організація ця почалася 17 серпня 1920 року. Статут цього "Кружка" був положений генералу Врангелю. Мета була слідувати - об'єднання українців на Кубані і в Криму. Показувалося що мається по 5-6 чоловік емісарів на кожний повіт і що розбити більшовиків на Кубані можливо тоді, коли буде армія виключно українська, під національним прапором і коли команда армії на Кубані буде в руках українця, бо українці по мобілізації, об'явленій Російським правительством не пілуть, бо український наріч на Кубані не вірять ні Російському Урядові, який возглавляється генер. Врангелем, ні російському обіцтовству і взагалі російській бюрократії. Доказом цього уже в той факт, що не лишились на присутність озброєної сили Російських військ на терені України (Мелітопольський повіт), по мобілізації ніхто не пішов. Доклад цей представлено було генералу Врангелю цивільною особою, бо старшинам не дозволялося.

Генерал Врангель прочитав доклад, погодився з означеним і просив указати таких людей, яким би повірив наріч і я, бо в Вас таких людей нема. Тоді "Кружок" виставив кандидатуру генерала Кірея, на що Врангель погодився і запропонував Кірею організувати Тимчасовий Український Уряд - Український Національний Блок. Кірей зібрав своїх однодумців русофилів - Михайла Кравченко, Олександра Безрадецького, Сахно Устимовича, Михайла Левченко, а означені особи кооптували до себе таких осіб - Олексій Коломієць, Вячеслава Дашенко, Василя Овсянко-Вільчевський, Іван Чорнущ, Володимир Леонтович, Федір Шульга, Федір Дворгуб, Микола Яворський, Василя Вірцінського, Костя Воробого, Михайла Ханенко, Сергія Перлика, Івана Пашевського. От ці особи організували Національний Блок і собою представляли тимчасовий Український Уряд при Генералі Врангелю. Цей блок зараз же розпочав організацію своїх філій на місцях, поставившись негативно до існуючих Просвітніх Українських Рад на терені Криму. Бльоку не подобалась діяльність цих рад, позаяк Просвітні Ради мали демократичний напрям і цілком підтримували Уряд і Головного Отамана У.Н.Р. Разом з цим появились віломости в місцевих російських часписях, що в Франції до Криму їде українська місія заключати угоду з Врангелем. Хто стоїть на чолі цієї місії і хто її уповноважував вести переговори з генералом Врангелем в українських справах, нічого не говорилось. Просвітні Ради не маючи певних інформацій і аби не бути спровокованими російською бюрократією, заняли в

цій справі вичікуючи позицію. Місія прибула через три-чотири дні і виявилось хто возглавляв цю місію. На чолі місії стояли Моркотун та К-о. Це цілком було неврозуміло не тільки для Просвітніх Рад, але і для громадства, позаяк Моркотун та К-о вели шалену агітацію проти Уряду і Головного Отамана У.Н.Р. Просвітні Ради запитали Симферопольську Просвітню Губерніяльну Радю що то за представники Українського Народу Моркотун та К-о. Симферопіль відповів, що проявлялося багато самочинних урядів, указав на Севастопольський Національний Блок та Моркотунівську організацію і наказав триматися такої тактики. Всі Просвітні Ради на місцях, для інформації повгани вести по одному старшому членові Рад, в так званих Національних Блоках на місцях, тоб-то в місцеві філії блоку. Губерніяльне Симферопольське Просвітня Рада написала Севастопольському Центральному Національному Українському Бльоку листа слідуєчого змісту: "Скликати зїзд українців Крима і теренів України, занятих військами Врангеля не пізніше 1. жовтня. Коли така не буде скликана, то на 15 жовтня Губерніяльна Симферопольська Національна Просвітня Рада скличе український зїзд самостійно".

26. вересня я одержав листа із Симферополя від члена Губерніяльної Просвітньої Ради Миколи Шопорчука-Олинець, в якому просилося негайно переслати вразок того листа до Керченської Просвітньої Ради, а мені негайно вїхати до Севастополя для побачення зі своїми людьми від яких одержу директиви що то тальнійшої праці в боротьбі з означеним русофильським монархічним блоком. Я негайно вїхав до Севастополя, побачився зі своїми людьми а також і представниками деяких місцевих Просвітніх Рад.

В день мого приїзду відбулося засідання Бльоку в моїй присутності на якому вирішено було нас попустити на засідання Бльоку з рішачим голосом. Виявилось, що то не було засідання лише Бльоку, а то був той селянський зїзд українців, фальшиво підписаний Бльоком, про який просили Українські Просвітні Ради. Все ж таки як більшине не підписували, але помилулися в думці українського народу. Доклад в місьць зараз же виявив, що селяне, міщане й повстанці визнають владю на Україні лише Уряд У.Н.Р. і Головного Отамана Симона Петлюру. Окремі докладчики, як наприклад з Олександрівського повіту з Катеринославщини заявили і показали що нахочається під владою більшовиків українське населення чекає як визволителя з під більшовицького ярма лише одного - це Петлюру, навіть анахист Махно, на селянських зібраннях заявляв селянам, що всі повинні йти за Петлюрою, спасати Україну від жиців та кацапів. Представники Бльоку зараз же зрозуміли, що на цей зїзд прибули не їх прихильники а форменні Петлюрівні, припмили повідомлення з місьць і зараз же перейшли до чергового питання повістки тая. Тей небезпечно було делегатам з місьць помагатися продовжувати доклад з місьць бо почувалось що Блоковці сліdkують і помічалось приготування їх до помсти, через що прийшлося погодитися з заявою Голови зїзду Безрадецького.

Як факт помсти може служити доказом убиство одного члена зїзду Олександрівського повіту /Голови Олександрівської Просвіти/ котрого було забито в вагоні в полорожі до сьому між ст.ст. Жанкою і Чонгар, офіцером російського відділу, ніби то не навмисно.

Безрадецький на зїзді почав доказувати що Петлюра

зратник, що він пропав Україну полякам, цитує деякі закордонні часописи, та часопись Маркотуна, перекладаючи їх на російську мову неправдиво про що йому було зауважено навіть тісним членом Б'юро однодумцем Безрадецького-Шульгою, а на запитання одного із членів Сімферопольської Просвітньої Ради - чому на візці немає представників Уряду У.Н.Р. та Головного Отамана і повстанців, Безрадецький дав таку відповідь: що повстанці уже приїхали, але вони змушені і завтра являться, а представники Уряду У.Н.Р. проїхали ст. Жванкою і теж завтра очевидно будуть на візці. Безрадецький показував необхідність організації Українського Уряду при Врангелю по зразку Кубанського Кривого Уряду, бо Петлюра пропав український народ полякам, а російський - большевикам.

Піддержував Безрадецького представник Російського національного Б'юро і "українець" Перліх, Сахно Устимович, Драгуб і К-о.

Далі вони показували, що ми повинні боротися з большевиками, бо заволотють Кримом жиди та большевики. Зібрання скаргою просив показати фактичним даним про владу Петлюри українському народу. Піднявся гул і засідання було перервано на 10 хвилин. Від імені Рад і селян вступав Шульга, молодший Леонтович, Овсянко Вільчевський, Коломієць, Лещенко, Шпорчук-Олінець, пан-отець Пашкевський та другі. Показували, що на Україні влада мусить бути тільки владою Петлюри і Уряду У.Н.Р. і ніщої не може бути. Коли Уряд У.Н.Р. і Головний Отаман Петлюра підписали умови з поляками не вигідні для українського народу, то цього вимагає очевидно ті обставини в яких опинився Петлюра і український Уряд, після того як Деникін розпочав війну з Україною. Що зробив Деникін і його генерали? Програє війну, кинув свій російський народ і його генерали? Програє війну, приготуваної війни. Петлюра не кинув свого народу, а коли тимчасово і залишає терен України то разом зі своїм військом. Потім відіться на російських генералів, які пролаши Росію живуть на ті кошти за кордоном. Шульга та Вільчевський показували необхідність організації українського корпусу під орудою українських старшин. Мобілізація на занятих теренах України військами під орудою Врангеля, повинна переводитися в такий спосіб - хто хоче йти до росіян - до російської армії, а хто хоче до української - то до українського корпусу, бо українці заявляють що умовати в боротьбі з ворогом хотять лише під своїм національним прапором. Вся влада на терені Крима та України повинна перейти до рук українців, починаючи від губернатора і кінчаючи головною /поліціантом/. Вся російська аристократія, а особливо офіцерство - злотії за виключенням Врангеля. Ми Врангелю віримо. /?/ Всі вуть як на пожарі та врозять за кордон. Хоч дивуватися нічому. Що для них Крим та Україна - чужі. А коли буде українська влада то вона свого грабувати не буде. Запитаємо Кривошеїна де дівалося збіжжя зібране з цілого Криму та часті України, куди воно вивезене? Де морзівська мануфактура, де два державних пароплави? Що за це все опержано? Я мову пати відповідь за Кривошеїна де дівалося награване добро в Криму та на Україні - воно вивезене за кордон і за нього хтось опержав - фунти, ліри та франки. А хто не трупає догадатися. Представники Б'юро повинні відкрити очі Врангелю і показати, що його і нас оточують злотії та гра-

біжники.

Представник російського національного Б'юро заявив, що не всі злотії, є і чесні люди. Шульга заявив що він може показати чесність російської аристократії фактичними даними, починаючи від Деникіна, Шкуро і кінчаючи Кривошеїним та графом Татіщевим. Прошу Зібрання обізнати представників Українського Національного Б'юро, які могли захищати права народу України та Крима, помагати Врангелю бити большевиків та вшати наших злотіїв.

Безрадецький указує, що не наше тіло вмішуватися в справи Врангеля та його уряду.

Шульга заявляє від імені населення краю занятого військами Врангеля, що народ має право вимагати усунути зі складу уряду Врангеля злотіїв та москитів.

Зібрання постановив вибрати б'юро з нових членів в кількості шести чоловік та трох заступників. Вибрані були - Ф.Г. Шульга та Л.Г. Левченко, одночасно і Пашевський, Безрадецький, Вільчевський, Лещенко, заступниками - Леонтович та Коломієць.

Далі Зібрання постановив визнати: 1/ організувати українську армію під національним прапором і командою українських старшин а верховну владу Врангеля для боротьби з большевиками; 2/ Українські старшини повинні пройти через фільтр місцевих просвітніх Рад; 3/ представником по військовим справам при Врангелю /має бути/ - Генерал Прісовський, по громадським справам - старший Леонтович; 4/ цивільна влада на Україні повинна бути в руках лише українців що перейшли теж через фільтр місцевих рад; 5/ Влада на Україні повинна бути лише в руках Петлюри. 6/ Необхідно звістити в згоду Врангелю з Петлюрою, Б'юро повинен негайно послати представників своїх до Влади Петлюри разом з представниками Врангеля.

4 жовтня постанови Зібрання цілком були прийняті Врангелем і на протеколі власноручно Врангелю написав - "принять к исполнению".

Б'юро та уряд Врангеля по справам українським абсолютно нічого не робив. 22 жовтня я злізав на пароплаві "Київ" генерала Прісовського і в розмові з ним про діяльність уряду Врангеля та Б'юро що до українських справ, Прісовський відповів - на фронті невдачі і Урядові Врангеля не до нас. Оточення Врангеля - Шатілов та К-о негують наші справи. Я був кілька разів в штабі Шатілова і у Кривошеїна, всі клопоти мої лишалися царемними.

На мої запитання що робити з прибувшими до Феодосії з різних закордонних портів, великими партиями українців: козаків, старшин та біженців, які заявляють що вони не дозволять собі більше служити в російській армії, не дозволять більше російському офіцерству нами торгувати, просять допомогти добратися до Української армії, Прісовський заявив що через кілька днів, як прибуде до Севастополя, дасть мені знати як поступати. Але настав несподіваний час евакуації і справи неувдалося виішити з генералом Прісовським.

Що до евакуації так аваного "Уряду Півдня Росії", який возглавлявся генералом Врангелем, то можна сказати що то щось ніким ніде не виране і трудно намалювати ту картину. Досить сказати того, що першими погрузилися Начальник гарнізону та комендант міста зі своєю ротою козаків, відчалили пароплав від берега, чим примусили офіцерство, яке лишалося на березі, стріляти самих себе.

Постанні погрозувалися тільки дякуючи відсутності отамана Чорна Хмара, який силою зброї заставив полати для повстанців окремих переправ "Старейший".

/Підпис/ Член Української Ради - Повстанець
Лука Бакун.

/з боку нібито підпис також - Др.Н.Гелієв - ?/.

4. Православне Козаче Христове Братство.

Помилки Денікіна в відносинах до української справи примусили Врангеля стати до цієї справи обережніш. Але погрози з Українським Урядом для росіян значило цискретивати себе перед Антантою, бо збротья таким чином провалитись на терені України, а відтак і розлування мусило бути за Урядом У.Н.Р.

Таке становище примусило Врангеля закласти окремих відділів для українських справ. Був призначений генерал для доучень про Головнокомандуючому, ген.Кірей. Але з прихотом повстанців у суміжні з Російською армією місцевістю, прогнані тільки Уряд У.Н.Р., або так звані "Петлюрівський" - заставив вжити інших заходів, щоб з одного боку - зробити противовіс Армії У.Н.Р., з другого - щоб поійняти українських повстанців на бік Російської Армії. Крім де-яких широкі українських організацій у Коїму було багато гетьманців і т.зв. "мальоросів", які, безумовно було корисно спроркувати українську справу. Заклавши організацію, ці "добродії" почали працювати в напрямку будови нового уряду. Врангель відносився до цього з певною прихильністю, бо йому було не перше приймати у себе різні "правительства", які не мали ні назви, ні війська, та й те, що він був певний, що все обитиється під його диктовку. Приходилось чути, що ген.Кірей був канцеляром на Гетьманській стіл, але чомусь ця справа не пішла, бо прибувши повстанці іншої запитували, чи має інструкції Кірей від Уряду У.Н.Р. Треба було для людського ока мати яку небуць хоч маленьку українську федеративну, або гетьманську військову силу. Українські повстанці покзались канцеляром на українські портфелі, матеріалом звітним до експлоатації. Пославши агентів у всі повстанческі відділи гасити "самостійницький" дух, гетьманці, федералісти і етнонепідміці склали ініціативну групу будучого українського козацтва. У склад цієї групи увійшло декілька відомих гетьманців і любителів українського борщу і пісень, а також і люди з українством нічого спільного не маючі. Імена їх суть: штепський - генерал Олександр Матковський, Портанський, Олександр Сахар-Устимович, Василь Сахар-Устимович, полк. Бенларів, Чубинський, Шаповалський, Старицький, князь Святополк-Мирський, князь Гагарін. Це з відомих мені. Склад старшинський приблизно такий: Кашовий /військовий гетьман/ Олександр Сахар-Устимович, Генеральний Писарь - Портанський, Генеральний Вольчужний полк. Бенларів. Решта - на полковницьких посадах.

Першим ділом цієї групи була посилка полк. Василя Сахар-Устимовича в повстанческі відділи Катеринославської групи, який рахував себе філією Запорозької дивізії Української Армії. Прийнявши його там рано, бо знали як організатора гайдамаків у Олесі ще в 1917 р. Він не відікся встати до своїх рук керування строевою справою частини повстанців. Але пов-

станці, прибувши з тилу червоної армії, більш менш демократизовані посадовивши Сахару до керування, вийшли представники до Севастополя. Я, як значковий одного із отаманів /от.Рокуза/ поїхав також. Тут на місці ми почали роздвигатись. Повстанцям було відомо, що була делегація У.Н.Р. Вважання в російських колах було різне від цієї делегації. Бюрократія і ширі етно-непідміці ставились негативно. Де-які з молодого офіцера не зважали на те, що порозуміння з Українським Урядом загрожувало Єдиній-Неділимій. Для їх була одна мета - бити червоних. Але тут як раз приїхала компанія паризьких українців, Моркотун, Цитович і Ко. Вийшло так, що з двох українських Урядів: Самостійницький Петлюри і федералістичний - Моркотуна і Ко. Безумовно що більше симпатії у росіян було до Моркотуна, свого найміта, який рано віддав би усе, аби отержати більшу платню. Можна було вірити, що Врангелевський Уряд вірив їм.

Моркотуном панькались, роздугали його, тільки для того, щоб показати, що крім Петлюри в ще українські тіячі, іншої думки. Преса російська писала: "Хоч не генерал і без армії, але наші симпатії цілком на їх стороні".

Мені довелося розмовляти з Цитовичем. Коли я запитав його, які відносини у них з Урядом У.Н.Р., то він не бажаючи відповісти прямо - сказав, що покищо не в спілі зав'язати ніяких. Дехто з повстанців заявив прямо, що не можна будувати Україну, силлячи в Парижі, бо французьких селян вони знають ліпше ніж українських. Коли ж я запитав як відносяться до Православного Козацтва, то відповіли олержан, що негативно. Певно йому не пропонували ніякої посади.

Після розмови з Цитовичем, який указав, що представником Паризького Комітету в Коїму в Чубинський, нас повстанческі старшин запрохали на наради ініціативної групи Православного Козацтва. Тут я побачив усіх цих "організаторів". Української мови не чути. Перепо мною були або помічник, або бюрократи-урядовці. Нам прочитали благословення цьому "козацтву" від митрополита Антонія і Веніаміна. Делі вітання отаманів Російських Козацтв, які не мали вже армії і сиділи в Коїму. Так козаці отамани Кубані, Терек, Астрахані, Дінські і ин. вітали йому всього ліпшого і поіймали в свій "круг". Ми надсилу втримували регіт, але далі було вже не до сміху. Нас запитали як ми ставимось до організації. Ми відповіли що ми вже й так не повстанці, а козаки-запорозжці і в свою чергу запитали як вони ставились до Запорозької дивізії української армії. Думки розділились, але дехто відповів, що кримське козацтво увійде в склад цієї дивізії. Заява була не ширя, на нас почали дивитися з нетерпінням. Мені прийшлося розмовляти з головним діячем цієї групи приватно і вони відповіли, що Уряд Української Народної Республіки вони не визнають бо Врангель мов "дає і так багато нам права". Зобачивши у мене на рукаві герб України і національні нашівки вони потивились майже з жахом, й чув шипотіння: "самостійники... Петлюровці... в контр-розвілку..."

Привітним це не могло бути, але де-хто з їх націявся ще використувати нас. Ген.Матковський запропонував перейти до його на квартиру, ле наші особи будуть не потріжними.

Одного разу сидючи в кімнаті, я поч в що в суміжній кімнаті йде нарада. Я зацікавившись, пішов ніби на вулицю

через ту кімнату. Там побачив усю "ініціативну групу", якій давав інструкції... Цитович. Я привітався з ним і запитав, чого він тут. Він же казав що не симпатизує "Брацтва". Він зніяковів, наскоро попросився і сказав що побачиться з братчиками потім і вийшов. Після цього нам розповіли програм "Брацтва". В коротких рисах він такий: Козантвє скледається з тих, хто воює в купі з Браггелем, його і чини такі як в Кубанців, піллагати будуть тільки Браггелеві. Політичним своїм Головою і оборонцем інтересів - визнає Мокко-туне. Нас ще раз запитали чи пристаємо ми до Брацтва. Ми зауважили що наші повстанці б'ються під синьо-блакитним прапором, визнають своїм Урядом У.Н.Р. і не уповажували нас прилучатись до кого будь. Побачивши що ми все так "самостійники" братчики вжили своїх захопів і нам запропонувано було в двінадцять чотири години вибратись в Севастополь, що ми й зробили.

Повстанець /Невизнаний підпис/
/З лівого боку підпис також ніби - Др.Н.Гелієв-?/

РЕЦЕНЗІЇ.

MARIA GIBELLINO-KRASZENINNIKOVA. Gli Sciti. Studio storico-archeologico. Con prefazione del prof. Bartolomeo Nogara, direttore generale dei monumenti, musei et gallerie pontificie. Fratelli Palombi Editori. Roma. 1942 = Anno XX., in octavo 277, illustr. LXXX.

Головне завдання праці М.Джібелліно-Красзеніннікової - встановити щільний зв'язок скитів Причорноморщини з Малою Азією, Туркестаном, Індією, Месопотамією, Єгиптом і т.д. та переконати читача в тому, що скити мають величезне значення не тільки для місцевої історії Причорноморщини, але також для світової історії взагалі. Для захисту своєї тези Красзеніннікова користується не тільки з давніх розкопів та з текстів грецьких і римських авторів, але також прагнє в широкому обсягу відповідні асирійські написи, свідоцтва Біблії, китайські хроніки і т.д. У книжці Ко-вої за переломкою генерального директора папських пам'яток, музеїв та галерій - Бартоломео Ногара та вступом автора йдуть такі розділи: 3-ій розділ - "Історія розкопів в Південній Росії, в Сибіру та Центральній Азії" /ст.21-32/, 4-ий розділ - "Топографія скитських старовин" /I "Групи Керчі та Боспору Кімерійського" - ст.37 - 45. II "Група Дніпра" - ст.49-55. III "Кавказька група" - ст.57-66. IV "Тонська група" - ст.67-71. V "Група Сибіру, Пермі, Ками і Центральної Азії" - ст.73-82/; 5-ий розділ "Історичні дані щодо античної Скитії" /I "Праісторія та протісторія Південної Росії" - ст.87-97. II "Кімерійці та скити за історичними джерелами" - ст.101-109. III "Скити в Біблії" - ст.113-122. IV "Скитія Європейська та Скитія Азійська" - ст.125-140. V "Грецькі колонії Південної Росії" - ст.143-158. V "Сармати" - ст.161-169/; 6-ий розділ - "Скитська цивілізація" /I "Політичний,

еконімічний та соціальний устрій скитів" - ст.175-183. II "Релігія скитів" - ст.187-196. III "Скитське мистецтво" - ст.199-217. IV "Проблема походження скитів" - ст.221-228. V "Сарматська цивілізація та її стосунки до скитської цивілізації" - ст.231-254/.

З книжки Ко-вої ми пізнаємо, що мешканці басейнів Дніпра, Вогу, Дністрів під час неоліту /IV-III тисячеліття до Христа/ були хліборобами /розкоп Хвойки, Волкове і т.д./ і тільки під час бронзи під впливом захочів-завойовників обернулись на воїнів. Велике значення в формуванні культури Північної Причорноморщини мають Кубань та Північний Кавказ. Як показують розкопи в Мейкопі, старині Старомишатурській, Перській мешканці Кубані та Північного Кавказу були дуже багаті на мідь, золото, срібло. Культура Північного Кавказу бронзової доби була дуже споріднена з культурою Малої Азії, особливо з культурою хетів. Росіяни культури Кубані бронзової доби були народи, які пізніше були примушені залишити свою батьківщину та яких греки називали сітлами /пізніше мешкали біля Керченської протоки/, сарматами /пізніше мешканці гелети Тону/, тавоами. Ці перелітоєвропейські народи, як показують їх побут /матеріальні та релігія /культ Велікої Матері/ мали те ж походження, що і народи Малої Азії. Вони і розповсюдили культуру бронзової доби, яку у них запозичили їх завойовники. Воюючі племена, які походили головним чином зі сходу, легко підкоряли землеробчу людину Причорноморщини. Першими завойовниками були кімерійці /інтєвропейці тракійського походження/ за ними йшли скити, за скитами - сармати.

Розглядаючи свідоцтва асирійських оракулів, хронік, листів друриї половини VII-VI ст. про війни кімерійців /gimirrai / та скитів /askuzai / в Понті, Вірменії, Каппадокії, Індії, в царстві Ван, тексти античних авторів, дані розкопів, Ко-ва приходить до висновку, що кімерійці заснували царство в Північній Причорноморщині та мали велику силу в Понті, Вірменії, Каппадокії, Малій Азії і т.д. Скити, позичивши з монголами, мігрували в Середній Азії одночасно з обома вдовж двох берегів Каспійського моря: та хвиля пізньої міграції, що рушила вздовж північного берега Каспійського моря, відтиснула кімерійців на схід від їх головного ядра на Боспорі Кімерійському, а друга хвиля, що сунула вздовж південного берега, втиснула на царство Ван і на асирійців /I/. Скити, які замінили кімерійців, тош час руйнували Вірменію, халлейське царство та південну й східну частини Малої Азії.

Вазуючись на свідоцтвах Арістєя, Гекатея, перських написів давніх розкопів, Ко-ва значно розсуває кордони Геродотівської Скитії, а саме, за Ко-вою, скити мешкали не тільки в степу в Озівському степу, в Кочуму, в Кубанській долині, Понті, Вірменії, Каппадокії, Малій Азії, Середній Азії, на північ - в степу між Волгою та Уралом, на північній схід - на Алтаї, на захід - в далеких районах Угорщини та північної Німеччини та намагались до того, щоб зайняти також Тракію та Закавказзя та зберегти вільний вихід до Малої Азії. Експедиція Парія до Скитії покледа край окупанійним планам скитів. В Європі між VII та IV ст. до Хр. скитська держава стабілізувалась між Дніпром та Днієм з центром біля Озівського моря. В IV-III ст., під натиском сарматів та могутнього Боспорського царства, скити відступили на північний захід своїх володінь

/Київ, Полтава, Вороніж/ та їх центр пересунувся на середню течію Дніпра /скитські могили IV та III ст. на середній течії Дніпра, на Сулі, Пслі, Ворсклі/. Нарешті в другій половині II ст. скити втекли від сарматів, які перейшли Дін, до Криму та на узбережжя Чорного моря.

В Азії скити /військових скитів певні автори звичайно називають саками/ заснували Бактрійське царство і імперію, яке існувало до I чи II, а, може, і до IV віку Хр. ерв. Скити в Азії мали могутній вплив на населення Західного Сибіру., Перської затоки, Індії.

Соціальний устрій скитів, на думку Кр-вої, можна характеризувати як феодалізм та скити були перш за все воюючими. У релігії скитів, як готів Кр-ва, чимале значення мав культ Великої Азійської Матері, який ніби то вказує на шильний зв'язок Скитії з Малою Азією, та її мужеської постаті Великого Батька /Агурамазца, Мітра, Сабазій, Найвищий Бог на Боспори/.

Кажучи про мистецтво скитів, К-ва пробує встановити велике розповсюдження скитського звіриного стилю та довести, що скитський звіриний стиль розвинувся з асиро-вавилонського мистецтва, а не останнє - з мотівів, запозичених від носіїв великої месопотамської цивілізації.

Щодо походження, то скити, за Кр-вою, були не тільки поріднені з іранцями, але культура скитів була також зв'язана з культурою таврів /перелітцєвропейських мешканців Індії/, хетів, егейською культурою.

Такі головні тези книжки Кр-вої про скитів. Треба визнати, що в тезах Кр-вої багато нового і оригінального, але, на мою думку, докази автора на захист їх часто-густо неясні чи можуть переконати людину, хоч в деякій мірі обізнану з історією Причорномор'я. У праці Кр-вої чимало плутанини, та авторіві бракує не те що ерудиції, а просто вміння розбиратися в джерелах. Більше того, Кр-ва, посилаючись на той або інший грецький текст, часто, як вище, не дає собі навіть труда переглянути його безпосередньо.

Головною хибкою Кр-вої є те, що вона не розрізняє, з одного боку, між скитами-номадами, царськими скитами, скитами-орачами та скитами-хліборобами й, з другого, між скитами взагалі та їх сусілами-агатірсами, антропфагами, меланхленами, булінами і т.д. Про скитів-хліборобів, скитів-орачів, скитів-номадів, скитів царських Кр-ва навіть не згадує, а агатірсів, невоїв, антропфагів, меланхленів, булінів, гелонів називає скитськими народами /див. наприклад, ст.130/. Таким чином автор ясно не уявляє собі, що термін "скити" у давніх авторів мав скоріш географічне, ніж етнографічне значення. Дякую, мало ознайомлена з скитським питанням, а книжка Кр-вої вільно може зробити висновок, що оскільки іранське походження скитів приймає М.І.Ростовцев, М. Vasmer Кр-ва та інші вчені, скити-хлібороби та всі ці "скитські" народності були теж споріднені з іранцями.

Далі, Кр-ва, хоч на ст.97 нстатка і перестерігає читача перед змішуванням сарматів /за М.І.Ростовцевим та Кр-вою, ст.95 і далі, народ споріднений з перелітцєвропейськими народами Малої Азії/ з сарматами /народ іранського походження/, проте ж на ст.130 та 182 геродотівських сарматів називає сарматами.

На ст.104 Кр-ва каже, що за Гомером, Одисея XI, 14, кіммерійці мешкали біля Боспору Кіммерійського /Керченської протоки/. Але Гомер про Боспор Кіммерійський зовсім не згадує та коментатори Гомера цих міфичних кіммерійців, які за Го-

мером мешкали на краю Океану, вкриті туманом та хмарами, містять у районі Бай біля Авернського озера в Італії чи в Іспанії.

На ст.108 і далі Кр-ва твердить про те, що кіммерійці були тракійського походження. Але спорідненість кіммерійців з тракійцями в сучасній науці не доведена та імена кіммерійських владарів мають іранський характер /2/.

На ст.107 Кр-ва пише, що за Геродотом /IV I/ скити пішли до Єгипту, де пробули 28 років. Але за Геродотом IV I скити пробули 28 років не в Єгипті а в Мілії.

Ст.136. За Кр-вою, до IV ст. до Хр.центро скитів був біля Озівського моря, а між другою половиною IV та першою половиною III ст., як показують поховання членів скитської царської родини, в Чартамліку, Олександрополі, Солосі, він пересунувся на середню течію Дніпра. Але, якщо судити за царськими похованнями, то може і раніш центро скитів був лесь на Наддніпрянщині, бо вже за Геродотом /IV, 71/ могили царів знаходились на Дніпрі в країні геронів /мабуть, лесь коло дніпрових порогів /3/.

На ст.146 Кр-ва твердить, що Геродот називає мішане греко-скитське плем'я мікселленами /мішаним гелленами/ та згадує /IV, 78/ про башту Геракла в Ольбії. Але назву "мікселени" Геродот не вживає та в IV 78 ми не маємо у Геродота згадки про башту Геракла /4/.

Та сама сторінка. За Кр-вою правління в Ольбії до самого кінця було дуже демократичним. Але, як повідомить В.З. Латишев базуючись головним чином на таврській Ольбійській просопоеграфії /5/ правління в Ольбії в II-III ст. Хр. ерв було скоріш аристократичним та влада фактично зосереджувалась у руках декількох родів, члени яких і займали постійно різні магистратури /архонтів, стратегів, агоронів і т.д./.

На ст.147 Кр-ва, згадавши про зруйнування Ольбії гетами, продовжує "Післякорона скитами, Ольбія була відбудована"... Таким чином з цього місця ніби то виходить, що покороєння Ольбії скитами було вже після гетського розгрому Ольбії /6/.

На ст.158 Кр-ва пише "З цих /д.т. з грецьких А.К./ колонізаторів першими були іонійці, за ними йшли теосці, мітіленці та клазоменці і пізніш мілетяни". Таким чином Кр-ва теосців, клазоменців та мілетян нібито не помітнує до іонійців.

На тій же сторінці Кр-ва каже, що через Пантікапей перевозився різний крам з Греції /мануфактура, ткацтво, кераміка, золоті речі/, а через Фанагорію вивозились місцеві продукти /хліб, овця, пороговіні метали/. Але як нам тоді бути, наприклад, з свідченням "Емостена /XXXII 20/ про те, що хліб вивозився до Атен якраз через Пантікапей /9/. З другого боку, про вивіз з Фанагорії, наприклад, хліба певні автори нічого не кажуть.

На ст.149 Кр-ва пропускає існування особливой сінтської династії, яка правила одночасно з тиранами Пантікапей, та знаходить серед імен сінтських владарів такі імена тракійського походження - Горгіппа та Комосарія. Але Комосарія, яка в Фанагорії присвятила богам один напос /7/, була якраз владаркою Пантікапей, дочкою Горгіппа, який правив одночасно з своїм братом Левконом I та жіночкою боспорського владаря Персіта I, а жіночкою імені Горгіппа в реєстрах власних імен Північної Причорномор'я взагалі немає /девятячки Кр-ва по-милково пише "Горгіппа" замість "Горгіпп", але Горгіпп, як

я зрозумів сказав, був також членом пантікапейської династії, по тому ж ім'я Горгіпп не з тракійським, а чисто грецьким/.

На ст.150 мова мовиться між іншим про те, що Сатір I і Левкон I підкорили Гераклею Понтійську. Але ці боспорські владарі не підкорили, а тільки вживали в Гераклеїстамі, які мабуть допомагали Телосії в війні з Сатіром та Левконом /8/.

На ст.154 Кр-ва каже про понтійсько-боспорське царство Дінамії та Аспурга. Але, як відомо, Асанто, Дінамія, Полемон, Аспурог були царями тільки Боспору, а Понт не входив до їх володінь.

На ст.156 Кр-ва, посилюючись на Strabo VII,4,7, 309, каже, що при Спартоці в Пантікапеї панували культ Деметри та Кібели. Але, хоч в написі ми і знаємо про культ Деметри та Кібели в Пантікапеї, проте ж Страбон VII,4,7-312 ані про Деметру, ані про Кібелу нічого не каже, а про Спартока взагалі ніде не згадує в своїй Географії.

У розділі про релігію скитів /ст.187 і далі/ Кр-ва пробує провести існування у скитів культу Великої Азійської Матері панями про культу Артеміди, Аполлону, Деметри в Боспорському царстві, про культ Іфігенії у Таврії і т.п. Але таври, мейоти, сінди, греки Боспору ще не з скитами, та пані про культ Великої Матері у цих народів зовсім не переконують у тому, що скити також молились Великій Матері. Навпаки, оповідання Геродота /IV,76/ про скитського прогне Анахарсиса, який бажав урятувати в Скитії святочну виправу в честь Матері Богів, і якого за те було вбито скитським царем Савлієм, скоріш говорить за те, що культ Великої Матері /Матері Богів/ був чужий скитам.

На ст.190 Кр-ва приписує Геродоту /IV,99,103/ свідчення про існування у таврів храму Іфігенії. Але Геродот IV 103 каже не про храм, а тільки про жертовник Іфігенії.

На ст.194 Кр-ва твердить, що Найвищий Бог боспорських написів був верховним богом місцевого населення та являв собою синкретизм іранського Агурамазди в тракійським Сабазієм. Але походження боспорського Найвищого Внемлючого Бога /θεός ὑψίστος ἀρακοός / ще не встановлено в сучасній науці та в культурі цього Бога з також елементи і християнства /10/ і культу Зевса /II/.

В розділі про політичний та економічний устрій скитів Кр-вій, на мою думку не пощестило захистити тезу про феодальність у скитів: Кр-ва вказує на воєнність скитів, але воєнність є властивою не тільки феодальним народам та у скитів бракує характерних рис феодальному - ленній системі та ієрархії. В цьому розділі Кр-вій треба було б розглянути свідчення Геродота про сліпих рабів у скитів /IV 2/, про царських скитів, які вважали інших скитів за своїх рабів /IV 20/, встановити взаємовідносини між скитами-кочовиками /гасп скитами царськими/ та скитами-хліборобами і т.п. і т.п.

Бібліографія, яку Кр-ва подає в кінці книжки зовсім не повна. Кр-ва, як видно, не використала такі праці: усі праці українських учених /напр., Ол. Покровський "Ак ідеологізовані скитів у грецькому та римському письменстві" - Записки Іст.Філ. ВУАН, кн.10, Київ 1927. "Геродот та Арістей" - Квілейний збірник на пошану акад.Ім.Багалія - Збірник Іст.Філ.ВУАН, ч.51, Київ. С.П. Шестаков, "Кіммерійці в археології України" - там же. В.В.Варнеке

"Легенди про походження скитів" - Квілейний збірник на пошану М.С.Грушевського, т.1, Київ 1928.М. Фукс "Про походження скитської доби" - Зап.Всеукр.Археол.Ком., т.1 Київ 1930 і т.д./, майже усі видання Академії Наук СРСР, Державної Академії Історії Матеріальної Культури та взагалі російські видання починаючи з 1915 р. /напр., проф.І.І.Толстостой "Остров Великий и Таврика на Евксинском Понте", праці В.І.Гавлонікаса в "Сообщениях ГАИМК 1931, IX-X та в "Готском сборнике" /Известия ГАИМК XII, 1-8, 1932/, прагматичні праці акад. С.О.Жебелова "Боспорские этюды" ИГАИМК 104 "Основные линии экономического развития Боспорского царства" - Известия Академии Наук СССР, Отделение общественных наук, 1934, ст.589 і далі. "Херсонесская присяга" - ИАН 1935 ст.913 - 939, гарні нумізматичні посліди проф. О р е ш н і к о в а і т.д. і т.д./ М. V a s m e r "Untersuchungen über die ältesten Wohnsitze der Slaven. I. Die Iranier in Südrussland" Leipzig, 1923 /-Veröffentlichungen des baltischen u. slavischen Instituts an der Universität Leipzig Bd.3/ і т.д.

Взагалі бібліографію Кр-вої треба вважати за перестарілу та випадкову.

Наприкінці можна сказати, що Кр-ва ставить собі великі завдання, але метод праці Кр-вої не відповідає цим завданням та книжка Кр-вої не досягає своїх мети.

У праці Кр-вої почуватися великий вплив М.І.Ростовцева, але, на превеликий жаль, ми тамма будемо шукати в книзі Кр-вої тих характерних рис праць М.І.Ростовцева, які надають їм особливу цінність та роблять їх необхідними всякому, хто цікавиться історією північно-східної Європи, - акрибії та вміння використовувати жерела та робити з них належні висновки для історії.

П р и м і т к и :

/1/ Геродот /IV 12/ каже, що кіммерійці, розбиті та підкорені скитами, залишили свою територію в Причорноморщині та втекли від скитів, перш ніж берега Чорного моря; а скити, переслідуючи кіммерійців, заблудилися та, маючи Кавказ по праву руку, зайшли до Мідії. Кр-ва каже, що, поперше, кіммерійці не тікали від скитів, а залишились в Причорноморщині /в пельті Кубані, на Таманському півострові, в гірській частині Криму та біля Керченської протоки/, а в Понті, Вірменії, Каппадокії осели кіммерійців були і раніш і, поперше, слово "Кавказ" має у Геродота ширше значення за термінологією давніх, які під загальним іменем "Кавказ" об'єднували весь комплекс гірських пасм аж по Наміру та Гімалаїв.

/2/ Див. статтю М. Vasmer'a а про скитів - Reallexikon der Vorgeschichte, herausgeg. von M.Ebert, Bd.XII /1928/, st.236, G.Mateescu, Nomi traci nel territorio scito-sarmatico Ephemeris Dacoromana, 2 /1924/, st. 223-238.

/3/ Пор. статтю М.Думки "Чи знали що в старину про Дніпрі порого" - "Дзвони", 1931, ч.4-5.

/4/ Про мікселенів мова мовиться в ольбійському декреті на пошану Протогена /Inscriptiones antiquae orae Septentrionalis Ponti Euxini Graecae et Latinae. Vol.I, iterum edidit B.Latyschew. Petropoli 1916, n°32/.

- про башту Героакла в Ольбії, може в Ios PE I 2179. Мікселленам протогенівського декрету відповідають у Геродота /IУ,17/ каліпідии /геллені-скити/.
- /5/ Див. В.В. Дятков, Исследование об истории и государственном строе герман Ольвии.
- /6/ Як відомо, Ольбія стала важливим скитських царів вже в кінці II ст. до Хр. цебто до гетського розгрому. Ios PE II 346.
- /7/ Див. "Gouaenus" У, 23 і VI 9, 3-4.
- /8/ Між рештою цього місця Земостена див. "Збірник заходознавства ВУАН на полані М.С.Грушевського, I /1929/ ст.19 і далі та "Rheinisches Museum für Philologie", LXXXI /1932/ стор.321 і далі.
- /9/ Див. статтю М.І.Новосадського "Воспорокские фраси" в "Трудах секции археологии Российской Ассоциация научно-исследовательских Институт Обществених Наук" т. III /1928/, ст.55-70.
- /10/ Див. коментар Ю.К.Марті до китайського напису, виланого в "Известиях Российской Академии Истории Материальной Культуры", т. II, ст.84 М. I і переведеного в публікації дослідників написів Ю.К.Марті в "Известиях Государственной Академии Истории Материальной Культуры" вип.104- "Из истории Веспора".

Антоній Кошевалов.

x x x

"Над східною частиною України -- басейном Дону й Азовським морем Крим пілком панує, а відносно басейну Тіпра він має всі вигоди добре влаштованої й захищеної самою природою /вузька смуга Перекопу/ стратегічної й торговельної бази".

/В.ДУБРОВСЬКИЙ: Україна й Крим в історичних взаєминах. Описи 1944/

x x x

"...ніхто не завдав собі труду розміркувати, як би то уложитися політично-географічні відносини на південному сході Європи, в східних областях Середземного моря, в Передній Азії, колиб Україна не належала до Російської Імперії".

/Степан РУДНИЦЬКИЙ: Україна зі становища політичної географії, Берлін 1923, сторн.143/.

x x x

M i s c e l l a n e a

Нотуємо наступні полії, книги та статті.

1. Проф. М. К и б а л ь н и ч 24.XI.43 р. вголосив у залі Літ.-Мист.Клубу у Львові реферат на тему - "Тайна Сербського Ярослава Мудрого" /"Крак.Вісті", ч.269, з 30.XI.43/. На пумку пролеганта Сербського було привезено з Херсонесу до Києва.
2. Др.В. К р а в з е умістив у часопису "Ілюстрирте Цайтунг" /Львівськ, з 12.Листопада 1942 р./ статтю про "Осідок старорівнянських готів у Криму, Ескі-Кермен". Текст ілюстрований 8 дуже гарними світлинами, незвичайно типових для Криму скелястих козвистів. /"Крак.Вісті", ч.275, з 7.XII.43/.
3. Нотатки Гайнца Грєффа - "До імени "Рус" була вмішена в другому зшитку німецького спеціального наукового журналу "Цайтшріфт фюр Наменфоршунг" за 1942 р. Гайнц Грєф звертає увагу, слідом за відомим орієнталістом, Мінорським, що в одній сирійській копіяції половецького 6.століття нашої ери згадується, за вірменськими та грузинськими Хроніками, назва під іменем "Рус". /"Кр.Вісті", ч.275, 7.XII.43/.
4. Німецький військово-науковий журнал "Віссен унд Вер" умістив у 12.зшитку з 1912 р. на сторн.451-454, статтю А. А в и т е н а : "Кубанська Область". /"Кр.Вісті", ч.275, з 7.XII.43/.
5. Довше стаття Г а б р і е л я К е м е н я - "Мадярщина та культурна історія русинів" була вмішена у серпневому числі щомісячника "Донаверропа" за 1943 рік - сторн. 597-610 /"Кр.Вісті", ч.275, з 7.XII.43/.
6. Братиславський щоченник "Словак" умістив дня 19.жовтня 1943 р. п'ятим промовженням репортаж Т р о м а с а Ш е в ч к а , п.н.: "Через Україну та Крим" /"Кр.Вісті", ч.275, з 7.XII.43/.
7. В і к т о р Ц а р и н н и к написав переповну статтю про "Большевиків і Чарданелі" /Див."Кр.Вісті" ч.7 /1040/, 1944/.
8. Стаття Дрє Ф о л ь к е р а Т е й ф е р а - "Слідами кримських готів" /8 фото з Ескі-Кермену/ поміщена в серпневим зошиті місячника "Дер Тюрмер" за 1943 рік.
9. Академик, проф.М и х а й л о В о з н я к понав статтю на тему "Антін Голубатий в українській літературі" /Див. Календар-Альманах УВ на 1944 рік, Львів-Краків, сторн.65-68/.
10. Др. М и к и т а Д у м к а свою вельму цікаву статтю "За нову схему історії України", що покувалася з початку в "Наших Днях", теж переробив і умістив впродовж у "Календар-Альманах", УВ, Краків-Львів, на 1944 рік, сторн. 72-77.
11. Проф. С т е п а н Г а в р с ь к и й /єпископ Сильвестр/ : оголосив статтю - Повість "Александрія" в українській літературі. То питання про сербську редакцію "Александрія". Вийшла також відбиткою в "Наукового Збірника" Історичної секції ВУАН за 1928 рік. Київ 1928, /27x18/, 32 сторн.
12. Тойже автор написав згодом П а м'ятки м о в и т а п и с ь м е н с т в а л а в н ь о ї У к р а ї н и ,

- вглав комісія Тавнього Письменств Всеукраїнської Академії Наук. За редакцією В.Певеця. Т.ІІІ. "Гарня українська повість. За редакцією О.Назаревського, ч.І. С. Гаєвський - /спускоп Сильвесто/: "Александрія" в давній українській літературі. /Вступ і тексти/. Київ 1929. /27x18/, XIV + /2/ + /6/ сторн.
13. Пиротровський Б.Б.: Прогнозніське халлеп и халли. /Див."Кратке сообщення о покладях и полевых исследованиях Института истории материальной культуры", Вып.У. Ленинград 1940/.
 14. Гьяков В.Н. проф.: Оккупация Таврики Римом в I в.н.е. /Див."Вестник древней истории", Том I /14/, Москва 1941, стр.87-97/.
 15. Мартин Ю.: Нерпубликованне археологическе памятники Керченского Истроко-археологического Музея... /Див."Вестник древней истории", Том I/14/, Москва, 1941, стр.198-212/.
 16. Блаватский В.: Раскопки в Фанагории в 1940 г. /Див."Вестник древней истории" Том I /14/, Москва, 1941, ст.220-222/.
 17. Мишудин А.В. проф.: Материали к истории древних славян /Див."Вест.Др.Ист.", Т. I /14/, Москва, 1941, ст. 225-229/.
 18. Древние славяне в отрывках греко-римских и византийских писателей по УП в.н.е. /Див."Вестн. древн. истории", IV. I/14/, Москва 1941, стр.230-284/.
 19. Стаття Германна Деффлера - "Герзага Запорозьких козаків. То історії України", уміщена в "Берлінер Monatshefte", 1942, червень, ст.255-266.
 20. Статтю "Значіння Бесарабії" та Вуковичи" містить нім. журнал "Der neue Osten" /Істанбул/, 1941, ч.16, ст. 438-439.
 21. Стаття Секстия Пушкарева в "Бесарабія" була уміщена в "Берлінер Monatshefte", 1941, серпень, ст.526-537.
 22. "Трибуна де Кенев" з 12.4.1943 р., вмістила статтю про "Кубань" - Едмона Еляже.
 23. Барвінський Богдан, до - "Тисячеліття умови Руси з греками." 944-1944. /Див."Львівські Вісті", ч.26, з 5 лютого 1944.
 24. Крїпї Дїпа: Розмова з молодим малярем /Про тип культури в грядучу епоху/. Див."Харківські Вісті", ч.25, з дня 5 лютого 1944.
 25. Д.Н. в статті "Україна біля Тихого Океану" /Львівські Вісті, ч.39, 1944/ реферує про візит Івана Багряного у Львові про Український Талекий Схід.
 26. Д.А. в статті "Замість рецензії" /Див."Український Вістник" ч.2 /126/, з 13.лютого 1944, Берлін/ реферує про "Старокиївські легенди" ч.1-11, Прага, 1943 - української поетйки - Наталени Королєвої.
 27. Поет Іван Багряний вурлосив в кінці лютого 1944 у Львові доповідь на тему "Україна біля Тихого Океану". Доповіль мала великий успіх.
 28. Вищезгадані проф. Степан Гаєвський оголосив капітальну працю на тему: "Александрія" в давній українській літературі /Вступ і тексти/. Часть I.У Києві 1929. Вид.Всеукраїнської Академії Наук./27x18/, XIV+233. Частина друга у р.1929 була вілана до друку у Києві, але підчас лихоліття 1941-44 рукопис загинув.

29. Іван Багряний умістив у "Харківських Вістях" /ч.10 і наступні, з 25 і палі лютого 1944/ велику статтю про "Україну біля Тихого Океану". Автор жче шість розкїв у Зеленій Україні за совїтських часів і почав найновіші відомості про цю важливу для нас українську колоніальну землю.
30. Проф. С.Я. Паванов прочитав 5.лютого 1944 р. у Познані доклад на тему: "Позабуті сторінки історії України. Реферат докладно висвітлив питання історії України в часи т.зв. не писаної історії, себто історії Нашого Краю по 862 р. /Див."Харк.Вісті", ч.33 з дня 17.ІІ. 1944/.
31. Проф. В.Дисьянський у переловці п.з. "Україна і захіп" /"Харк.Вісті", ч.47 з дня 4 березня 1944/ говорить що "Українська національна психіка обєднала в собі емоціональність орієнту з інтелектуальним активізом пеленської Антики. Вона завсїди віпанечалася глибоким, стихійним заікавленням до всіх виявів творчого духа. Саме ця органічна потреба української психіки спрямувала в ІХ-ХІ століттях її увагу в бікінтелектуально-позволі Візантії, а пізніше, по занепаді останньої в бік культурних осередків західної Європи."
32. Р.С. в статті "Золоте дно Чорного моря" /"Львівські Вісті", ч.50, з дня 4.березня 1944/ почав відомості про останні розшуки відомого українського історика - Ількя Боршакя в архівах в звязку з колишнім проектом імператора Наполеона створення української чорноморської держави, що обійнялаб Крим, Таврію і частину України під фантастичною назвою "Наполеонія".
33. У першому томі "Кубілейного збірника" на пошану академіка Дмитра Івановича Вагалія... що його витала Українська Академія Наук у Києві, 1927, уміщено чимало матеріалу чорноморського характеру. На першому місці слід згадати статтю - Акад.В.П. Бузєскула: Студіювання стародавностей північного чорноморського надбережжя і їхня вага в поглиу грецької та світової історії /стр.167-182/. Потім - проф.С.Шєстакєва: Кіммерійці в археології України /302-309/; проф.С.С. Дложевський - Новий Ольбійський текст на честь Агатокля-Евката /310-315/; Проф.Б.В.Варнека - То історії знаомства римлян з північним узбережжям Чорного моря /316-322/; Проф.О.І.Пєкєровський - Геродот та Арістей /323-340/; Проф.Е.А.Черєновєсов - До питання про жерела хроніки Теофана Сповідника з поби Анастаса Тукора /341-345/; проф.П.О.Пєтєпєв - З матеріалів візантійсько-слов'янської історіографії /346-357/; проф.І.І. Огієнко - "Руські" переклади в Херсонесі в 860 році /358-378/; Тєвфік Кєзма - Оповідання арабського історика Абу-Ісхакї Руправєрського ХІ в. про те, як охрестїлася Русь /383-395/; проф.Ім.М. Барєвєдїн - До вивчення старо-кримських надгробників /469-475/; А.Кєвалєвський - Чайки й "чайкісти" на Середньому Дунї /523-528/; проф.Ол.П. Оглоблін - Погріб Петєв Іванєнка /Петренка/ з Кримом 1692 року /720-744/; проф.В.Г.Курєц - шляхи економічної політики Росії та СРСР на Сході /ІІІ4-ІІІ32/; проф.В.В.Зєрєнєкєвський - Бєспарські Спартакї в Атенському різьбарстві /ІІ33-ІІ39/; В.Вєрєвї -

- н о к - Роль балканських слов'ян в історії Візантії за IV-го Хрестового походу /1175-1187/.-
- 34. Вийшла другим випуском капітальна книжка Проф. Др. В. Кубишова : Географія українських і суміжних земель, про співучасті 12 співавторів. Українське Видавництво, Краків, Львів 1943 /24x17/ стор.517+6 мап. Ч. 1. Ф е ч і в опрочкував у згаданій праці окремі розділ про "Чорне й Озівське Море" /стор.198-217./.
- 35. З давніших матеріалів чив.- А н а е н ш т р о к І. : Шляхи засвоєння Сходу в укр. літературі /"Східний Світ", Харків, 1928, ч.2./
- 36. З Центральної України напливає що раз то більше труків. З них довідуємося про вхід книжки - П е т р о П а н ч : Вибрані твори Держ. Літературне Вип. Київ 1936, /21x17/, 474 ст., з поміж повістей, що увійшли в його збірку треба тут занотувати - "З моря" /ст.7.-58/.
- 37. У відомому німецькому тижневику "Das Reich" /№ 12, 19. III. 1944/ під заголовком "Der Völkerkampf ums Schwarze Meer" уміщено історично хронологічну мапу мандрівок народів довкола Чорного моря.
- 38. "Наші Дні" /ч.2, за лютий 1944 р./ інформують про "Наукову діяльність філологічної секції при Київському "Томі учених" в 1943 році. З виголошених тем рефератів по чорноморських тем належать: 1/Проф. К. Штеп - "Античні мотиви в творчості Лесі Українки" та 2/І. Іванова - Єгипет /набгс про перебування Л. Українки в Єгипті/.
- 39. Належить згадати також про колишню статтю І в а н а Д и п о в е ц ь к о г о : Między Pontem a Baltykiem./ "Problema Wschodniej", Warszawa, № 3, 1939, 173-184/.
- 40. Той же автор писав про "Ozarnomorsko-azowskie porty USSR" /"Problema Wschodniej", № 1, 1939, str. 30-40/.
- 41. Н а т е л е н а К о р о л - е в а в ідповідаючи своїм колегам у статті "Що про "Легенди" і "Легенду" пише про "український наріз, як безпосередній спадкоємець античної, геленської культури, яка прийшла до нього сама, в особі геленських колоністів, оселилась серед нього і увійшла так би мовити "у лух і кров", де і затрималась не зважаючи на всі найздішнікі навали. І лосі просвічує вона, ця "мати світової культури", культура геленська у багатьох звичаях, збярдах, навіть орнаменті українського народу". /"Проблем", Прага, 1943, ст. 468-470/.

x x

Дня 10. лютого 1944 року минає 20 років від дня заснування організації молоді "Чорноморя", що пізніше виявило себе в "Союзі братніх корп. Чорноморе". Ідея солідаризму еліти і чорноморські великопросторові ітеї - були їх змістом.

x x

x x

60.000 болгарів втікло з України з німецьким військом. Перед кількома місяцями повідомили ми про переговори делегації болгарської національної меншини в Україні з болгарськими урядовими чинниками у Софії в справі переселення болгарського населення з південних просторів України до Болгарії. Воєнні полії не дозволили перевести цього згідно з постановами міжнародного права й практикою великих переселенчих рухів останніх років. Однак, як почав болгарська преса, болгарське населення з-над Чорного й Озівського моря, в силі 60.000 осіб виїхало з німецькою армією. Болгарський уряд мабуть переселить утікачів по новоприданих землях у Тракії й Македонії. /"Кр. Вісті", ч.33 з 17. лютого 1944 р./.

-----oo0oo-----

ВИТАННЯ УКРАЇНСЬКОГО ЧОРНОМОРСЬКОГО
ІНСТІТУТА.

Лосі вийшли:

- Ч.1.
Крїй Липа : ЧОРНОМОРСЬКА ПОСТРИНА. Варшава 1940.
/29x20/, стор.124. VI. На правах ру-
копису.
- Ч.2.
Дев Биковський : ТУРЕЧЧИНА. Вібліографічні ма-
теріали. Варшава 1940./31x21/,
стор.68. На правах рукопису.
- Ч.3.
Г.І. Браціяну : ПОЧАТКИ ТОРГІВЛІ НА ЧОРНОМУ МОРІ.
Варшава, 1940./31x22/ стор.42. На
правах рукопису.
- Ч.4.
Олег Кульняк : ЧОРНОМОРСЬКА ПРОБЛЕМА В УКРАЇНСЬ-
КІІ ПРОМУСЛОВІСТІ. Варшава 1941.
/31x22/ стор.50 і схема. На правах
рукопису.
- Ч.5.
Іван Шовгенів : ЧОРНЕ МОРЕ. Гідрографічний на-
рис Чорного моря та його басей-
ну. Варшава 1941./31x22/ стор.
112 і карта. На правах рукопису.
- Ч.6.
Анатоль Огієнко : КОМУНІКАЦІЙНЕ ЛЕТИСТВО В
ЧОРНОМОРСЬКОМУ ПРОСТОРІ.
Сучасний стан і можливості
розвитку. Варшава, 1941.
/31x22/; стор.132 і 2 схем".
На правах рукопису.
- Ч.7.
Іван Шовгенів і Валентин Сатов-
ський - УКРАЇНСЬКИЙ ЧОРНОМОРСЬКИЙ ІНСТІТУТ. Програма
діяльності. Варшава 1941 /31x22/ стор.20.
На правах рукопису.
- Ч.8.
Крїй Липа - Дев Биковський : ЧОРНОМОРСЬ-
КИЙ ПРОСТІР. Атлас. Схеми русуван Ст.В.
Варшава 1941 /31x22/ стор.46. На пра-
вах рукопису.

- Ч.9.
Дмитро Нестеренко : ОРГАНІЗАЦІЯ АДМІНІСТРАЦІЇ
МОРСЬКИХ ПОРТІВ УКРАЇНИ. Одеса 1942./31x22/,
стор.34. На правах рукопису.
- Ч.10.
Чорноморський збірник. Книга перша.
Одеса 1942./31x22/. стор.68 і I
схема. на правах рукопису.
- Ч.11.
Юрїй Липа : ЕМОЦІЙНІ ПЕРВНІ В ЧОРНОМОРСЬКОМУ СВІТОГ-
ЛЯТІ. Одеса 1942./31x22/, стор.15. На
правах рукопису.
- Ч.12.
Максиміліян Плечко : УКРАЇНСЬКА ГЕТЬМАНСЬКА
ФЛОТА 1918 р. Стислий нарис. Одеса
1942 /31x22/ стор.17.
- Ч.13.
Юрїй Липа : ЧОРНОМОРСЬКА ПОСТРИНА. Друге видання.
Одеса 1942 /31x22/ стор.165 + мапа.
На правах рукопису.
- Ч.14.
Чорноморський збірник. Книга друга.
/31x22/. Одеса 1942. стор.67 і 4
аркуші схем. На правах рукопису.
- Ч.15.
Архивніскоп Іларіон : ЦЕРКВА ПІД МОНГОЛАМИ
в XIII-XIV ст. Одеса
1942./31x22/ стор.33.
На правах рукопису.
- Ч.16.
Архивніскоп Іларіон : УКРАЇНСЬКИЙ ЗАПОРОЗЬ-
КИЙ СКИТ НА АЗОНІ,
Одеса 1942./28x20/
стор.16 і I ілюстра-
ція. На правах рукопи-
су. Відбитка.
- Ч.17.
Чорноморський збірник. Книга третя.
/31x22/. Одеса 1943, стор.64. і
2 ілюстрації. На правах рукопису.
- Ч.18.
Степан Рудницький : УКРАЇНСЬКА СПРАВА ЗІ
СТАНОВИЩА ПОЛІТИЧНОЇ
ГЕОГРАФІЇ. Друге видання
з передмовою Л.Биковсько-
го. Одеса. 1943./31x22/.
На правах рукопису.

Ч.19.
Лев Биковський : ІВАН ПОВГЕНІЙ. 1874-1943.
Віо-бібліографічні матеріали.
Одеса 1943. /31x22/ стор.4 + I
ілюстрація. На правах рукопи-
су. /Відбитка/.

Ч.20.
Лев Биковський : НАПРЯМКИ ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ ВИСО-
КОЇ ПОЛІТИКИ. В проєкті ди-
скусії. Одеса 1943 /31x22/,
стор.6. На правах рукопису.
/Відбитка/.

Ч.21.
Іван Феценко - Чорпівський :
ПРОБЛЕМА ТЕХНІЧНОГО ВИСОКО-
ШКІЛЕНЦТВА В УКРАЇНІ. В проєкті
дискусії. Одеса 1943.
/31x22/, стор.4. На правах руко-
пису. /Відбитка/.

Ч.22.
Кобіля Дипа : МІТ ПІВНІА. Одеса 1943. /31x22/, стор.7.
На правах рукопису. /Відбитка/.

Ч.23.
Архiepіскоп Іларіон : РУССКОН НА АЗОНІ.
Холм 1943. /21x22/ стор.11. і
I ілюстрація. На правах руко-
пису. /Відбитка/.

Ч.24.
Вітольд Клінгер : АРРІАДА ФЛАВІЯ З НІКОМІДІЇ
"ПЛАВАННЯ ЧОРНОГО ПОНТУ ЕВ-
РАПЕЙСЬКОГО" /Чорного моря/.
Одеса 1943. /31x22/ стор.13.
На правах рукопису. /Від-
битка/.

Ч.25.
Лев Биковський : СТЕПАН РУДНІЦЬКИЙ /Віо-бібліо-
графічні матеріали/. Одеса
1943. /31x22/. стор.14 і I ілю-
страція. На правах рукопису.
/Відбитка/.

Ч.26.
Чорноморський збірник : Книга четверта
/31x22/. Одеса 1944. сторн.73
I ілюстрація. На правах ру-
копису.

Ч.27.
Чорноморський збірник : Книга п'ята. Одеса
1944 /31x22/. сторн.79 і I схе-
ма. На правах рукопису.

В И Д А Н Н Я

Українського Океанічного Інституту

Число I
Лев Биковський : Великодержавні проблеми
України. Київ... 1942 /31 x 22/,
сторн.23 і I схема. На правах
рукопису /відбитка/.

Число 2.
Іван Світ : Український Національний Дім в м.Хар-
біні. Одеса, Харбін 1943 /31x22/,
сторн.42 і 4 світлин. На правах
рукопису /Передрук/.

Число 3.
Іван Світ : Український Далекі Схід. З передмо-
вою та доповненнями Василя
Кірювича. Одеса, Хабаровськ
1944 /31x22/, сторн.37 і I мапа.
На правах рукопису.

Число 4.
Мапа Зеленої України. Одеса, Хабаровськ
1944 /73 x 49/.

Число 5.
Тиміш Слесіюк : Зелена Україна. Одеса 1944
На правах рукопису. /31x22/ стор.47.
I I мапа.

x x

В и д а н н я

Українського Суходолового Інституту

Число I.
Тиміш Слесіюк : Мапа Української Метрополії
із поясненнями. Одеса 1944.

x x

З М І С Т

	Стр.
1. Проф. П. П. ПОЛОНОСЬ-СА-ВАСИЛЕНКО - Заселення Південної України в середній XVII ст. /1734-1775/	5
2. Магістр. В. ГАДАЙЧУК - Чорноморські проливи..	20
3. Проф. Гр. А. РАЦЕВАЛОВ - Побут скитів за Страбоном	32
4. Проф. В. П. ШЛЯКОВ - Окупація Таврики Римом у I в. н. ер	37
5. Гр. Іл. ЗАДУНЬВИЧ - Значіння Чорноморських та озовських поетів для України	48
6. Мгр. М. ПЕЧКО - Походження Германних барв України	54
7. МАТЕРІАЛИ по історії Південної України	57
8. РЕЦЕНЗІЯ: Проф. Гр. А. Рацевалов -	64
9. МІСЦЕЛАНЕА	71
10. ВІСНИК Українського Чорноморського Інституту	76
11. ПЛАН римської фортеці на Ай-Толузі /ілюстрація/.	

-----o000o000o-----

KONIEC

Liczba klatek 44